

חיים וייצמן והיווצרות דימויה של העלייה הרביעית בראשית ימיה

מאת מאיר חזן

נשיא השירה העברית החל, נשיא ההסתדרות
הציונית החרה-החזיק ועכשיו – נפל פחד היהודים
עלינו. אל נכחד ואל נכחיש – נפל.¹

נשיא ההסתדרות הציונית, חיים וייצמן, היה לא רק מנהיגה הפוליטי של התנועה הציונית בשנות העשרים של המאה העשרים אלא גם המנהיג התרבותי של הציונות ושל היישוב היהודי בארץ ישראל בתקופה זו. דמותו חלשה על כל המפעל הציוני באותה העת.² אחד המוטיבים התרבותיים-החברתיים הבולטים ביותר בתולדות הציונות הוא מוטיב 'היהודי החדש', אם כי ראשיתו טרם הופעתה. הבשורה המהפכנית של 'יצירת 'היהודי החדש' הפכה לסיסמת קרב אידיאולוגית ופוליטית³ בארץ ישראל עם בואה של העלייה הרביעית בשנים 1924–1929. השאלה מהו ומיהו סוג היהודי שרצוי שיגיע ארצה מנקודת המבט של הגשמת הרעיון הציוני, ובהכרח יהיה זכאי ליהנות מתגמולים עבור עבודה והישגים ומיוקרה חברתית ולאומית – שאלה זו הייתה בין הסוגיות המרכזיות שעמדו על סדר היום של התנועה הציונית והיישוב במרוצת העשור הנדון.⁴ בהיעדר בעיות ביטחוניות ופוליטיות אקוטיות שהכבידו על כינונו של הבית הלאומי היהודי באותה העת, הרי כושרם של הציונים לארגן הגירה, לרכוש קרקעות ולפתח את הארץ מבחינה כלכלית היה תלוי פחות בהתנהלות הבריטית ויותר במשאבים וביכולות שלהם.⁵

* תודתי החמה לפרופ' אניטה שפירא על הארותיה. מאמר זה נכתב בעקבות הרצאתי בכנס 'Cultures in Conversation: Lessons Learnt from Hebrew Literature and Jewish History' שהתקיים בפוזנן שבפולין ביוני 2010. הנני מודה מקרב לב לפרופ' זהר שביט ולפרופ' יעקב שביט שהזמינו אותי להשתתף בכנס זה.

- 1 ז' דויד [דוד זכאי], 'טורים', קונטרס, ט"ו כסלו תרפ"ה (12.12.1924), עמ' 14.
- 2 בעניין זה אני הולך בעקבות קביעתו של אביתר פריזל, שנגעה לשנים שלאחר הצהרת בלפור וראשית ימי המנדט. ראו: אביתר פריזל, המדיניות הציונית לאחר הצהרת בלפור, 1917–1922, תל-אביב תשל"ז, עמ' 319.
- 3 אניטה שפירא, 'המיתוס של היהודי החדש', יהודים חדשים יהודים ישנים, תל-אביב תשנ"ז, עמ' 155–174 (הציטוט מעמ' 158).
- 4 דן גלעד, הישוב בתקופת העלייה הרביעית (1924–1929): בחינה כלכלית ופוליטית, תל-אביב 1973; יעקב שביט, מרוב למדינה: התנועה הרביזיוניסטית – התכנית ההתיישבותית והרעיון החברתי 1925–1935, תל-אביב 1986, עמ' 163–187; יגאל דרורי, בין ימין לשמאל: 'החוגים האזרחיים' בשנות העשרים, תל-אביב 1990, עמ' 94–118, 202–208.
- 5 Bernard Wasserstein, *The British in Palestine: The Mandatory Government and the Arab-Israeli Conflict, 1917–1929*, Oxford 1991², p. 160

[ציון – רבעון לחקר תולדות ישראל, שנה עו (תשע"א)]

בביקור שערך וייצמן בארץ ישראל בחודשים ספטמבר-אוקטובר 1924, הוא קבע נחרצות כי 'אחינו ואחיותינו מְדַיְקָה ומְנַלְבְּקֵי הם בשר מבשרנו', אבל הבית הלאומי לא ייבנה על פי הדוגמה של הרחובות הללו ברובע היהודי בוורשה.⁶ וייצמן כתב לימים באוטוביוגרפיה שלו, כי בשל דבריו אלה רחשו לו רבים מיהודי פולין איבה, והוא מעולם לא התגבר עליה. אף שציינ בזיכרונו כי אולי ראוי היה שינסח את דבריו ביתר זהירות, וייצמן עמד מאחוריהם גם בערוב ימיו.⁷ נטיותיו האליטיסטיות, שאפיינהו כל ימי חייו הבוגרים, השתלבו ביחסו המסויג להתארגנויות מפלגתיות ומיחסו המבטל כלפי ההתלהבות והקנאות העקרה שנספחו אליהן. על אף דימויו כ'יהודי עממי' ועירנותו כלפי הצורך לגשר על הפיצול הפנימי ששרר בתנועה הציונית ובחברה היהודית המודרנית, הוא תלש עצמו, כלשונו, 'מחיי ההמון היהודי' וחרד מהשפעת ההמונים. בלעדיו, ידע, לא תהיה תקומה כאן ועכשיו לציונות ועל כן חיוני לגלות הבנה, רגישות וסבלנות כלפי יכולתו של ההמון להשתנות.

ברגישותו העדינה לקצב ההתקדמות האפשרי של החברה היהודית הקיימת לקראת השתלבות במודרנה והשגת היעדים הלאומיים המבוקשים, לא היה שני לווייצמן בשום זרם אחר בציונות או מחוצה לה.⁸ אבל בד בבד תִּקְפָה הערכתם של ישראל קולת ויוסף גורני, כי התבטאותו של וייצמן בגנותה של 'נלבקי' לא הייתה מקרית, ויש לראות בה פועל יוצא מהסתייגותו החריפה מפני ההשפעה השלילית של ההווי ואורחות החיים של חלק נכבד מיהודי מזרח אירופה על דמותה העתידה של החברה היהודית הנבנית בארץ ישראל.⁹ אף שבכתיבה על התקופה הנדונה נוהגים להזכיר את דברי וייצמן על אותם רחובות בוורשה, ולא אחת לצרף אליהם גם התבטאויות נוספות בנוסח דומה של אישים אחרים,¹⁰ הרי שטרם שורטטו ונותחו בצורה שיטתית נסיבות השמעתם ומשמעותם במציאות ההיסטורית של אותם הימים. דברי וייצמן בהקשר זה היו נדבך נוסף, דרמטי מבחינת משמעותו והשלכותיו הקונקרטיים

6 'נאום הד"ר ח. וייצמן: באספה העממית בתיאטרון "ציון" בירושלים, 11.10.1924, העולם, 31.10.1924. במאמר הנוכחי אוחד הכתיב של שמות הרחובות נלבקי וד'יקה, משום שהם מופיעים באותו מגוון במקורות השונים.

7 חיים וייצמן, מסה ומעש, ירושלים ותל-אביב תש"ט, עמ' 296-297. כפי שהעיר רוברט ולטש, וייצמן הרבה לעשות בספרו רדוקציה של מחלוקת עניינית והעדיף להציגן כפרשיות אישיות על חשבון בחינתן כהתמודדות בין רעיונות ועקרונות פוליטיים מנוגדים. ראו: Robert Weltsch, 'A Tragedy of Leadership', *Jewish Social Studies*, 13 (1951), p. 213

8 מכתב וייצמן למגנס, 5.6.1914, אגרות ויצמן, ו, בעריכת גדליה יוגב, שפרה קולת ואביתר פריזל, ירושלים תשל"ז, עמ' 416; פריזל (לעיל, הערה 2), עמ' 323-324. על האליטיזם של וייצמן ראו, למשל: יהודה ריינהרץ, חיים וייצמן: עלייתו של מדינאי, ירושלים תשנ"ו, עמ' 413-414.

9 ישראל קולת, 'עליית מנהיגותו של חיים וייצמן', אבות ומייסדים, תל-אביב תשל"ז, עמ' 15; יוסף גורני, שותפות ומאבק: חיים וייצמן ותנועת הפועלים בארץ-ישראל, תל-אביב 1976, עמ' 73.

10 ראו, למשל: עזרא מנדלסון, התנועה הציונית בפולין: שנות ההתהוות 1915-1926, ירושלים תשמ"ז, עמ' 239-243; ישראל אופנהיים, תנועת החלוץ בפולין, 1917-1929, ירושלים תשמ"ב, עמ' 311-312; אביבה חלמיש, במירוץ כפול נגד הזמן: מדיניות העלייה הציונית בשנות השלושים, ירושלים תשס"ו, עמ' 428; רות שנפלד, 'אבות ובנים: העלייה מפולין בשנים 1924-1932 בעיני הדור השני', גלעד, טו-טז (1997), עמ' ריג-ריד.

על עיצוב המציאות הציונית והיישובית, בדו־ערכיות המתמשכת שרכשו חלקים מרכזיים ביהדות מרכז אירופה ומערבה כלפי היהודי המזרח אירופי ככלל. אורחות חייו והתנהגותו של זה נתפסו בעיניהם כמכבידים על תהליכי ההתערות וההשתלבות של היהודים כפרטים וכקולקטיב במגמות המודרניזציה. ההיכרות העמוקה עם השטעטל היהודי ועם 'הרוח היהודית' שניבטה ממנו הולידה אצל וייצמן גם הזדהות רגשית עם מקורות תרבותו אך גם רגשי דחייה כלפי הווייתו הגטואית.¹¹

במאמר זה בכוונתי למפות את ראשית התקבעותו של דימוי העלייה הפולנית לארץ ישראל בשנות העלייה הרביעית, ולהאיר אגב כך את הדרך שבה עיצב וייצמן את מנהיגותו הפוליטית והתרבותית ביישוב. הנאום הפומבי היה באותם ימים כלי רב ערך באמצעים שעמדו לרשות וייצמן כדי להנחיל את גישתו ברחבי התנועה הציונית, ועל כן ישמשו נאומיו אחד מצירי הדיון שיוצג להלן.

לטענתי, ביקורו של וייצמן בארץ ישראל בחודשים ספטמבר-אוקטובר 1924 היה צומת מרכזי ומכריע בגיבושו ובהטמעתו של הנרטיב בדבר דימוי הנלוו של 'הפולנים' בהווייה היישובית. בה בעת, ביקור זה ישמש מקרה מבחן לבדיקת האופן שבו התבטאה והשתקפה בכורתו והשפעתו של וייצמן על החיים הציוניים המתהווים בארץ ישראל. להערכת, הדבר לא נבע רק מביקורו ומדבריו של וייצמן לכשעצמם, אלא גם משום שאישים שנמנו עם בכירי המעצבים של דעת הקהל ושל הלך הרוחות בחברה היישובית בתחום התרבותי החזיקו בדעה דומה לזו של וייצמן בנושא הנדון, ופעלו במקביל לטיפוחה ולהטמעתה ברחבי היישוב ובתנועה הציונית, וזהו מרכיב מהותי בהבהרת שתי הסוגיות השלובות זו בזו שיידונו במאמר. עם האישים הללו, שהשתייכו אל הקבוצה שאותה מכנה יעקב שביט 'האידיאולוגים של התרבות' הלאומית העברית,¹² נמנו המשורר הלאומי חיים נחמן ביאליק, עורך עיתון 'הארץ' (שכבר אז היה העיתון היומי המשפיע והאליטיסטי בחברה היהודית בארץ ישראל) משה גליקסון, העורך וחוקר הספרות יוסף קלוזנר, הסוציולוג וחבר הנהלת ההסתדרות הציונית ארתור רופין, המשורר אורי צבי גרינברג ויצחק לופכן, עורך השבועון 'הפועל הצעיר', שהיה הבמה העיתונאית החשובה של מחנה הפועלים באותו זמן. אישים נכבדים אלה לא היו חבורה של אומרי 'אמן' על פי אופיים ודרכם בחיים הציבוריים, אלא דמויות אינדיבידואליות, שהתמידו לגבש באורח עצמאי את השקפותיהם על המציאות הציונית. קצתם לא ראו תמיד ולא בכל עניין – אם להתנסח באיפוק – בווייצמן את מורם ורובם. ואולם בנושא שבו עוסק המאמר הם חלקו עמו, בגוונים שונים, עמדה דומה לגבי סוג העלייה שהציונות זקוקה לה. זו נועדה באותה עת לאו דווקא להצלת עם באופן מיידי אלא התמקדה בבניית הארץ והיישוב היהודי

11 ראו, למשל: Steven E. Aschheim, *Brothers and Strangers: The East European Jew in* German and Jewish Consciousness, 1800–1923, Madison 1982, pp. 89–91; יפעת

ייס, אתניות ואזרחות: יהודי גרמניה ויהודי פולין, 1933–1940, ירושלים תשס"א, עמ' 32–35.

12 יעקב שביט, 'מעמדה של התרבות בתהליך יצירתה של חברה לאומית בארץ ישראל: עמדות יסוד ומושגי יסוד', תולדות היישוב היהודי בארץ ישראל מאז העלייה הראשונה: בנייתה של תרבות עברית בארץ ישראל, בעריכת זהר שביט, ירושלים תשנ"ט, עמ' 14.

באופן מסודר, מבוקר, מווסת והדרגתי. לשם כך דגלה אז מדיניות העלייה הציונית בהגירת אנשים המתאימים להנחת תשתית חברתית וכלכלית שתביא לתחייה לאומית ולהתיישבות בכל רחבי הארץ על בסיס כושר הקליטה הקיים והחזוי, ולאור הנסיבות הפוליטיות המשתנות.¹³ בדומה לאמרות כנף אחרות בתולדות היישוב שהיו בבחינת מעצבות תודעה, כגון 'קיר הברזל' של זאב ז'בוטינסקי; 'לא רוב אלא רבים' שטבע יוסף שפרינצק בנוגע ליחסי יהודים-ערבים בארץ ישראל; ו'ממעמד לעם' ו'נילחם בגרמנים כאילו אין ספר לבן, ונילחם בבריטים כאילו אין מלחמת עולם' של דוד בן-גוריון – בדומה לכל אלה תמצת בחדות גם המכתם הקליט של וייצמן על 'נלבקי ודו'יקה' גישה עקרונית להתמודדות עם אתגרי התקופה. פרשת 'נלבקי ודו'יקה' בימי העלייה הרביעית שתידון כאן התרחשה מנקודת מבט היסטורית ממש ערב פתיחתו של המרכז התרבותי החשוב ביותר שהועיד וייצמן לעיצוב דיוקנה של החברה היהודית – האוניברסיטה העברית בירושלים, העתידה להיחנך באפריל 1925. מוסד רב חשיבות זה בקורות התחייה הלאומית והתרבותית של העם היהודי במאה העשרים היה לשיטתו של וייצמן – שראה בו את 'הבית השלישי' – מכשיר בעל חשיבות עליונה בעיצוב גורלו של העם היהודי ובהבלטת חיוניותו.

השלטתה של התרבות העברית בחברה היהודית המודרנית המתגבשת בארץ ישראל נועדה, בין השאר, לסייע ביצירת הוויה חברתית-כלכלית שונה מזו שאפיינה את החברה היהודית במזרח אירופה. יותר מכל חרד וייצמן מיצירת שטעל יהודי בנוסח מזרח אירופי על אדמת ארץ ישראל, בחסותה של התנועה הציונית ובניגוד ליעדים שלמען נוסדה במקורה. הוא חשש מייבוא לחופי המזרח התיכון של הלך הנפש אשר אותו יכנה לימים עמוס עוז 'המחלה הזעיר בורגנית'. מבחינה זו, ההכרעות התרבותיות במגוון תחומי בנייה של החברה העברית החדשה נועדו לא רק לעיצוב מוסדות תרבות ולטיפוח ערכים ומנהגים תרבותיים תואמים. בה בעת הכרעות אלה סימנו את תהליך הירקמותה של 'יְאֵלִיָּה' חדשה, החותרת לעצב רפרטואר שיוזן את תהליכי התחייה הלאומית המהפכנית ויעניק לה דומיננטיות על פני מערכות החיים המסורתיות של תחום המושב ברוסיה, בקביעה מה לגיטימי ומה ראוי שייכלל במסגרתה.¹⁴ בהתבסס על ההיבטים הנזכרים, נועדה ההתקפה שהוביל וייצמן על מה ששיקפו וסימלו 'נלבקי' ודו'יקה' בחיים היהודיים לתחום גבולות תרבותיים, חברתיים וכלכליים לפעילות הפוליטית הלאומית-הציונית בארץ ישראל.

13 ראו: משה ליסק, 'עלייה, קליטה ובניין חברה בארץ ישראל בשנות העשרים (1918-1930)', תולדות היישוב היהודי בארץ ישראל מאז העלייה הראשונה: תקופת המנדט הבריטי, ב, בעריכת משה ליסק, אניטה שפירא וגבריאל כהן, ירושלים תשנ"ה, עמ' 213-245; אביבה חלמיש, "'עלייה סלקטיבית' ברעיון, במעשה ובהיסטוריוגרפיה הציוניים', עידן הציונות, בעריכת אניטה שפירא, יהודה ריינהרץ ויעקב הריס, ירושלים תש"ס, עמ' 185-202.

14 שביט (לעיל, הערה 12), עמ' 9-29; יהודה ריינהרץ, חיים וייצמן: בדרך אל המנהיגות, ירושלים תשמ"ז, עמ' 404-433; חיים וייצמן, דברים, תל-אביב תרצ"ז, ב, עמ' 349-352; עמוס עוז, באור התכלת העזה, תל-אביב תשל"ט, עמ' 125-133.

א. העלייה הרביעית ותל-אביב

ב־26 במאי 1924 אושר בארצות הברית חוק ג'ונסון-ריד אשר צמצם ביותר את ההגירה אליה, ובכלל זה גם את ההגירה היהודית ממזרח אירופה.¹⁵ בידיעה סתמית כמעט, ששובצה במקום נידח בכרוניקה של ביטאון ההסתדרות הציונית 'העולם' כעבור פחות מחודש, ב־20 ביוני, נכתב: 'תגבורת העלייה מפולניה לארץ ישראל – העלייה מפולניה לא"י הולכת וגוברת מיום ליום. באחד עשר ביוני עלו מוורשה שלשים משפחה [!] ולמחרתו – 200 נפש. ממשלת ארץ-ישראל שולחת בא־כח מיוחד לפולניה לפקח על מהלך העלייה'.¹⁶ בסך הכול עלו באותו חודש 771 יהודים מפולין לעומת 359 איש שעלו משם בחודש מאי, גידול מרשים של 46.6 אחוזים לעומת החודש הקודם, בפרט לאחר שבמרס עלו מפולין רק 140 יהודים. מכאן ועד יוני 1926 עתידים לעלות ארצה כ־60,000 עולים.¹⁷ המשושים הרגישים לכל תנועה מהותית במתרחש בחיי הארץ, שאפיינו את מחנה הפועלים הארצישראלי, היטיבו גם הפעם לחוש ולזהות את התמורה ממש ברגע התרחשותה. במאמר שפורסם באותו יום שבו בישר 'העולם' לקוראיו על ההתגברות המואצת של העלייה מפולין, כבר השכיל לתמצת ולהגדיר יצחק לופבן את התופעה ההיסטורית לעמיתיו במחנה הפועלים: 'העלייה הרביעית'. זו הייתה כותרת רשימתו, שבה גם העמיד על חודה את הקושי העתיד לקבוע את גורלה של העלייה שניצניה נראים כעת:

אין לדעת אם חוגי בעלי הבתים ובעלי היכולת העולים כיום יעמדו במבחן הלאומי, לשנות יחד עם מקום מגורם גם את ערכי חייהם הפרזיטיים, הכלכליים והתרבותיים גם יחד (שבהם צפון בעצם סוד כל העלבון הגדול הזה של הגזע, המתנקם כיום באופן כה אכזרי), ויהפכו לכוחות פרודוקטיביים ויוצרים בארץ.¹⁸

העלייה הרביעית נתפסה כעומדת בניגוד לשלוש העליות הראשונות – החלוציות, הסלקטיביות והיצרניות, ובעיקר ככזו שחותמה במציאות הארצישראלית הוא לא בכפר ובחקלאות אלא בעיר ובפיתוח המסחר והחיים המשפחתיים העירוניים, במיוחד בתל-אביב. אף אם רוב מניינה עתיד להימנות עם מחנה הפועלים, 'הטיפוס החברתי' שציין את דמותה והטביע את חותמו עליה היה זה שהצטרף לעיר והתפרנס ממקצועות עירוניים. לראשונה בתולדות היישוב החדש הצטיירה העיר כגורם הדינמי והאקטיבי בציונות על חשבון החיים הכפריים לסוגיהם. בחשש עמוק רשם מזכיר הסתדרות העובדים הכללית, דוד בן-גוריון,

15 Howard M. Sachar, *A History of the Jews in America*, New York 1993, pp. 322–324. 59 אחוזים מן המהגרים היהודים בעולם בשנת 1924 היגרו לארצות הברית, ורק 16.4 אחוזים היגרו לארץ ישראל. בשנת 1925 התהפכו היצרות, וההגירה היהודית לארץ ישראל מנתה 52.1 אחוזים לעומת ההגירה לארצות הברית שמנתה 15.6 אחוזים בלבד מכלל המהגרים היהודים. ראו: Jacob Metzger, *The Divided Economy of Mandatory Palestine*, Cambridge 1998, p. 66

16 'בתנועה הציונית', העולם, 20.6.1924; הדגשה במקור.

17 דין וחשבון האכסקוטיבה של ההסתדרות הציונית לקונגרס ה"ד", לונדון 1925, עמ' 234–235; דין וחשבון האכסקוטיבה של ההסתדרות הציונית לקונגרס ה"ו", לונדון 1927, עמ' 209.

18 'לופבן', 'העלייה הרביעית', הפועל הצעיר, 20.6.1924.

ביומנו ב־7 בנובמבר 1924, כי רק שבעה אחוזים מאנשי העלייה הרביעית הצטרפו להסתדרות.¹⁹ הגידול הדרמטי של תל־אביב בתקופת העלייה הרביעית התבטא בעובדה שבשנת 1924 מנתה אוכלוסייתה 21,610 נפש ובשנת 1925 היא מנתה 34,200 נפש, זינוק של 58 אחוז.²⁰ מדד מרכזי לגידולה של העיר היה שפע החנויות שנפתחו בה. אם באמצע 1921 הייתה בה חנות על כל 113 נפשות, הרי באמצע 1924 הייתה בעיר חנות על כל 45 נפשות. מכלל כ־750 החנויות שנמצאו בה בשנת 1924, 43 מהן היו קיוסקים, משום שמכירת גזוז וגלידה לא דרשה השקעה ראשונית גדולה ורבו הקופצים עליה. מבנה תחומי הפרנסות שהתגבש בה – 'מסחר פשוט ומלאכה ננסית' – מצוי היה בריכוזו כה רב בחברה האירופית רק בערים ובעיירות של תחום המושב היהודי ברוסיה. תל־אביב תוארה באותם הימים כמקום המזכיר 'את העירה הנדחת בגולה, שרוב יושביה היו חיים חיי טפיל ומתפרנסים זה מזה'.²¹ אכן, אורחות החיים שהלכו והתגבשו בתל־אביב של שנות העשרים נתפסו כמייצגים אתוס הדוניסטי, המקדש את תרבות הצריכה החומרית, את התאוה למותרות, את הרגלי הבילוי הפורני ואת הנאת הרגע המענגת והשאננה. כל אלה הוצגו כמי שבאים בהכרח על חשבון ההסתפקות במועט, הסגפנות וההקרבה למען הכלל, שסגולתם וייעודם הוא הגשמת החזון הציוני. בעיני המבקרים של חיי הנהנתנות הללו, שנדמו כחותרים תחת יסודות האידאל הציוני ומאיימים להכחידו, מילאה תל־אביב של ימי העלייה הרביעית מקום מרכזי.²² קודם כול, ויותר מכול, בישרה העלייה הרביעית על כניסתו של גורם חדש לחיים הציבוריים היהודיים בארץ ישראל – הרחוב. אמנם הגזוז והמסחר, הבנייה והצריכה, החנות והמלאכה, השאון וההמון היו מתווי ההיכר המובהקים של עלייה זו ושל התמורה שחוללה בחיים הארצי־ישראליים, אבל החידוש הציבורי הבולט שהיא נשאה בכנפיה היה הרחוב. רחובות כבר היו קיימים במושבות העלייה הראשונה ובארבע ערי הקודש, וכמובן בחיפה וכיפו ואף בתל־אביב הצעירה, אך נוכחותם והשפעתם לא הפכו עד אז לגורם המעצב את חייו ואת דמותו של הכלל הציוני המתגבש בארץ ישראל. במאמרו הקלסי על העלייה הרביעית, הצביע בדייקנות חיים ארלוזורוב, ממנהיגי מפלגת הפועל הצעיר, על התרומה של עלייה זו, 'שהפכה את מחזה הרחובות בתוך קהילות הישוב החדש' לחיזיון נפוץ.²³ ההתרחשות האמורה הייתה גלויה וחשופה לעין כול. אפשר לקבוע כי בדין ובכוונת מכוון נבחר החץ המשוגן, שהגדיר בבהירות את אופייה ואת חותמה של העלייה הרביעית, ושולח דווקא לכתובתו של 'הרחוב' התל־אביבי המתגבש, על תכניו, אורחותיו, מראהו, דימויו ומשמעותיותו, תוך הישענות על דפוסי ההתנהלות ברחובותיה של ורשה היהודית.

19 חיים ארלוזורוב, 'להערכת העלייה הרביעית', הפועל הצעיר, 11.5.1925; יומן בן־גוריון, 7 בנובמבר 1924, ארכיון דוד בן־גוריון.

20 וואלטר פרויס, 'פרקי סטטיסטיקה על תל־אביב', ספר תל־אביב, בעריכת אלתר דרויאנוב, תל־אביב תרצ"ו, עמ' 341.

21 ארלוזורוב (לעיל, הערה 19); זאב סמילנסקי, 'תל־אביב ופרנסותיה', העולם, 31.10.1924.

22 ענת הלמן, אור וים הקיפוד: תרבות תל אביבית בתקופת המנדט, חיפה תשס"ח, עמ' 116–121; מעוז עזריהו, תל־אביב העיר האמיתית: מיתוגרפיה היסטורית, קריית שדה־בוקר 2005, עמ' 41–42.

23 ארלוזורוב (לעיל, הערה 19). ראו בעניין זה גם: הלמן, שם, עמ' 153–169, 237 ועוד.

ב. אימת 'גלבקי' בארץ ישראל

ב־24 בספטמבר 1924 הגיע וייצמן לביקור שהוא נהג לקיים בארץ ישראל אחת לשנה וחצי – שנתיים לערך. ערב בואו התנבא ביאליק, שווייצמן מגיע הפעם לביקורו יותר כ'אח גדול' מאשר כקוסם או כמשיח.²⁴ מלא ספקות באשר לטיבה של העלייה הגוברת, הוא דיווח להיסטוריון שמעון דובנוב, כי 'הבאים כאילו מוצאים להם מקום ו'מסתדרים''. נראה, מה יביאו הימים הבאים.²⁵ למחרת בואו של וייצמן, בקבלת הפנים שערכה לכבודו עיריית תל-אביב, אמר ד"ר בן-ציון מוסנזון, חבר מועצת העירייה ומנהל גימנסיה הרצלית: 'תל-אביב היא שערי ציון לא רק במובן הגאוגרפי, זהו האסם שהכוחות מצטברים בו וממנו מתפזרים אל כל הארץ'.²⁶ הדימוי שבו נקט מוסנזון לתיאורה של תל-אביב בראשית ימי העלייה הרביעית, 'אסם', גרר תגובה מצדו של וייצמן, והוא הודה כי התרשם לעת עתה רק באופן ראשוני ממראה עיניו. עם זאת הוא ציין, כי ה'אסם' שעליו דיבר מוסנזון איננו בית לאומי. 'נחוץ שיבראו התנאים שיכולים לקבל באופן כלכלי את כל האלמנטים החדשים, וביחוד עכשיו', כשבאים 'לקבוע את היסודות של הבית, חלילה וחלילה שיבוא הרקבון ביסודות'.²⁷ למה התכוון וייצמן כשדיבר באופן כללי על 'ריקבון'? מענה חד ובוטה לכך מצוי בסדרת מאמרים שפרסם עורך עיתון 'הארץ', משה גליקסון, לרגל בואו של וייצמן.²⁸ במאמרו חתר גליקסון לשרטט עבור וייצמן, וכמובן גם עבור קוראי עיתונו, את מראה פניה של הארץ שאליה עתיד הוא להיחשף במהלך שהותו בה. בפועל חפץ גליקסון להתוות בפני וייצמן, האורח לרגע, את הקואורדינטות שבהתאם להן ראוי שיתבונן ויבחן את המציאות הארצישראלית, ולהשפיע על עיצוב התוכנית והמסקנות האינטלקטואליות והאקטואליות שיפיק מסיוורו. תביעתו העקרונית הייתה, שההנהלה הציונית תהיה מעורבת בהכוננת אנשי המעמד הבינוני המגיעים בעלייה הרביעית, כפי שסייעה ל'חלוצים' בימי העלייה השלישית. בהתאמות הנחוצות לסוג העולים החדש, אל לה להנהגת הציונות 'להתעלם מעליה זו, אם אין היא רוצה שתהפך לנו בחלקה למוקש ולמאירה'. כדי לחדד את המסר היסודי שביקש להנחיל לווייצמן, ציין גליקסון כי העלייה שבאה בחודשים האחרונים עולה מבחינה כמותית בקנה אחד עם חזונו הנשאף של וייצמן על קצב העלייה הנחוץ לבניין הבית הלאומי בשנותיו הראשונות, ואף 'מבחינת החומר האנושי: היא הביאה לנו יסודות טובים ורצויים מאחינו הספרדים, מבולגריה, מיוון ומארצות אחרות'.

ואולם בקרב העולים החדשים מצוי 'חומר קשה וסרבן מבחינת המשמעת הלאומית הצבורית'. כוונתו הייתה לסירובם של עולים אלה לאמץ את השפה העברית, שהוגדרה על

24 Special Correspondence, 'Palestine News', 14.9.1924, *The New Judaea*, 26.9.1924

25 מכתב ביאליק לשמעון דובנוב, כ"ה באלול תרפ"ד (24.9.1924), אגרות חיים נחמן ביאליק, בעריכת פ' לחובר, תל-אביב תרצ"ח, ג, עמ' יג; ההדגשה שלי.

26 'קבלת פני מנהיגנו בת"א', דאר היום, 26.9.1924.

27 שם.

28 מ"ג [משה גליקסון], 'על הפרק: ד"ר וייצמן בארץ ישראל', הארץ, 24.9.1924, 26.9.1924, 5.10.1924, 6.10.1924.

ידו כקניין הלאומי-המדיני הגדול ביותר של הציונות. בריכוזי אוכלוסייה של עולים אלה בתל-אביב – בבתי מלון, בבתי אוכל, בתנויות ועוד – אין סימן וזכר לשפה העברית. בשלב זה זנח גליקסון את ההתייחסות האנונימית לכתובתם של העולים וכיוון את דבריו ישירות אל עבר העולים מפולין. אלה, במענה לתביעה מהם שידברו עברית, משיבים: 'אל תדברו אלי "טורקית"'. בעברית המתוארת בפי עולים אלה כ'טורקית' ראה סימן ברור לכך שהעולים מפולין עלולים בשעת משבר לחבור אל 'שונאי הציונות מן האגפים הקיצוניים' ובכך להחליש את אחיזתה בארץ. מכאן נבעה דרישתו של גליקסון מווייצמן ומהנהלת ההסתדרות הציונית שבראשה עמד: 'אם אין ההנהלה הציונית רוצה שעליה זו של המעמד הבינוני שלנו תביא לנו "גלבקי" חדשה בארץ ישראל – ו"גלבקי" בלי המסורת היהודית ובלי הפרנסה של "גלבקי" הורשאית – חובתה היא למשול בעליה זו בכח המפעל החיובי ולכוונה לצרכינו'.²⁹ למעשה, גליקסון הוא אבי הדימוי של עולי העלייה הרביעית כמייבאי הווייתם הצעקנית, התגרנית והמפוקפקת של רחובות גלבקי ודו"יקה ברובע היהודי של ורשה אל תל-אביב וארץ ישראל. ממאמרו שאב וייצמן את הדימוי הזה.

למחרת כתב וייצמן לרעייתו ורה שנתרה מאחור בלונדון ותיאר בפניה את הרושם הראשוני שמותירה בו תל-אביב בעקבות שהות של שלושה ימים בה. לאחר שעמד על שפע הבתים, ההמולה והדוחק שנוצרו לאחרונה בעיר כתוצאה מהעלייה החדשה, המטמיעה את התושבים הוותיקים בתוך המון העולים שזה עתה באו, הגיע לעיקר:

זהו השער שלתוכו נדחקים כל המקופחים, הנדכאים והנפגעים. מבחינות שונות זה עושה רושם קשה. הרבה מן הצעקני, שאין בו כדי למשוך לבו של אדם. זוהי גלבקי שהועתקה לקרקע ארצישראלית, או נכון יותר תערובת של גלבקי ופסאודו-אמריקניזם, עלוב יותר ומרווח פחות מאשר בניו יורק. נראה שאין מפלט מתופעות כאלה כשמתחילה הגירה.³⁰

לא חלף אפוא יום אחד מאז הופיע בפומבי דימויה של תל-אביב לגלבקי בפי גליקסון וכבר אימץ אותו וייצמן כמשרטט נכוחה את תמונת המציאות שנגלתה לעיניו בעיר העברית הראשונה.

סוג ההשוואה הזה לא היה זר לווייצמן, והוא בעצמו הבדיל עוד בשנת 1920 בין דגניה, שסימלה עבורו את 'מבצר השפה העברית' ו'הכפר העברי בהא-הידיעה', למושבות כגון ראשון לציון, שאותה תיאר כי 'אינה אלא מעין עיירה יהודית מזרח-אירופית שהועברה לארץ ישראל'.³¹ גישתו הבסיסית של וייצמן אל החלוצים, אל ההתיישבות העובדת ואל המסגרות

29 מ'ג, 'על הפרק: ד"ר ווייצמן בארץ ישראל', הארץ, 26.9.1924: ההדגשה במקור.

30 מכתב חיים וייצמן לוורה וייצמן, Vol. 27.9.1924, *The Letters and Papers of Chaim Weizmann*, ed. Joshua Freundlich, Jerusalem 1977, pp. 12, Series A, August 1923–March 1926, pp. 240–241

31 פרוטוקול הוועד הפועל הציוני, 17.2.1920, הפרוטוקולים של הוועד הפועל הציוני, 1919–1929, בעריכת גדליה יוגב ויהושע פרוינדליך, ירושלים תשמ"ה, ב, עמ' 94. וייצמן עוד שב להשוואות מעין אלה, למשל, בין קיבוץ גבעת ברנר לבין רחוב אלנבי בתל-אביב, בעיצומה של העלייה החמישית ב-1935. אז כוונו דבריו לא נגד עלייתם של סוחרים זעירים ממזרח אירופה אלא להסתייגות ולחשש

הפוליטיות של מחנה הפועלים והאידיאולוגיה שלהם ידעה לא מעט ספקות ולבטים בתחילה. ואולם, משקיבע את עמדתו האסתטית, החברתית והפוליטית כלפיהם בשנים 1921–1922, כפי שתמצת לרעייתו בפשטות במילים: 'החלוצים האלה הם הדבר היפה ביותר שיש לנו בארץ', דבק בה עד סוף ימיו. וייצמן גרס כי התשתית הנוצרת בזכות ההתיישבות החקלאית מבית מדרשה של תנועת העבודה היא המעניקה יסודות איתנים לתרבות, לאורח החיים ולכלכלה היהודית הנבנים בארץ ישראל.³²

מהשקפה עקרונית זו נגזרה עמדתו בפרשת בואה של העלייה הרביעית ארצה במחצית השנייה של 1924. בהתייחסותו אליה שולבו מרכיבים פוליטיים, כלכליים וחברתיים, אך לא פחות חשוב מכך – תרבותיים. העובדה שזהו גורם בסיסי בהתייחסותו של וייצמן אל המציאות הארצישראלית באותה עת נחשפה באורח מוחשי כאשר מתל-אביב הוא נסע לירושלים ב-27 בספטמבר, והמקום הראשון שאותו פקד שם לא היו המוסדות הלאומיים למיניהם אלא אתר בנייתה של האוניברסיטה העברית בהר הצופים. 'המנהיג שלנו אינו שיכור פוליטיקה', ידעו ב'דאר היום' (האופוזיציוני בדרך כלל כלפי וייצמן) לשבח את בחירתו, שכן 'נפשו לא נבלעה בתוך ים הטרדות, רוחו אינה אכולת חומר', הוא מודע לכך שנפש העם היא היסוד לקיומו וש'התרבות היא יסוד כל קדמה לאומית'.³³ סדר העדיפויות הווייצמניסטי הזה נתגלה ביתר שאת עם שובו לתל-אביב.

התקופה הייתה תקופת החגים, בפרוס שנת תרפ"ה, וביום החג השני של ראש השנה, ב-30 בספטמבר, ערכה מפלגת הציונים הכלליים משתה תה לכבודו של וייצמן בשדרות רוטשילד בתל-אביב. המון נרגש נקבץ מחוץ לאולם וקידם את בוא המנהיג בקריאות 'הידד' רמות וחמות. במרכזו של האירוע עמדו נאומיהם של המשורר חיים נחמן ביאליק ושל וייצמן. ביאליק שעלה ארצה ב-26 במרס אמר בריאיון שהתקיים עמו ימים אחדים לאחר בואו, כי אינו מאמין למראה עיניו וכל מה שראה עד עכשיו הוא מחזה מדהים: 'יצירה כזאת בתל-אביב, מכרעת היא בעיני כנגד יצירות של מאות שנים בגולה'.³⁴ להערכתו של חוקר הספרות אבנר הולצמן, המשורר חש רצון וחובה להתערב בענייני הציבור ולהשפיע על צביונם של חיי התרבות המתגבשים בארץ. בתודעת בני הדור נחרט ביאליק כאזרח הבולט ביותר בתל-אביב, וכך גם סבר וייצמן עצמו באותה עת ממש.³⁵

שמא עולים אינטלקטואלים ובעלי מקצועות חופשיים ממרכז אירופה וממערבה יתנו את הטון בהוויה הארצישראלית. ראוי גורני (לעיל, הערה 9), עמ' 76.

32 מכתב וייצמן להנהלה הציונית בלונדון, 7.11.1919, אגרות וייצמן, ט, בעריכת יהודה ריינהרץ, ירושלים תשל"ח, עמ' 263–264; מכתב וייצמן לוורה, 28.11.1922, שם, יא, בעריכת ברנארד ואסרשטיין, ירושלים תשל"ט, עמ' 228 (מכאן הציטוט); יעקב גולדשטיין, מפלגת פועלי ארץ ישראל: גורמים להקמתה, תל-אביב תשל"ו, עמ' 15–42; גורני (לעיל, הערה 9), עמ' 56–83.

33 'בקרורו הראשון', דאר היום, 1.10.1924: ההדגשה במקור.

34 חיים נחמן ביאליק, 'על מצב היהדות והספרות העברית בגולה', שיחה עם ב"כ סט"א, אדר ב' תרפ"ד (מארס-אפריל 1924), דברים שבעל-פה, תל-אביב תרצ"ה, א, עמ' מז.

35 אבנר הולצמן, חיים נחמן ביאליק, ירושלים תשס"ט, עמ' 200–201. לרעייתו כתב וייצמן: 'האיש בעל הערך הרב ביותר בתל-אביב הוא, כמובן, ביאליק והוא זה שיש לו את ההשפעה הרבה ביותר בה'. מכתב חיים וייצמן לוורה וייצמן, 1.10.1924, אגרות וייצמן (לעיל, הערה 30), 12, עמ' 243.

על רקע ההתפעלות שאחזה בביאליק למראה תל-אביב ולאור מעורבותו בחייה, מאלפת התמונה ששרטט כעבור חצי שנה, בנאומו הנדון. ביאליק מיקד אותו בסוגיית התרבות הרווחת ביישוב. הוא פסק כי בעלייה הבאה כעת מגיעים 'אנשים כאלה שלא קיוונו (=לא רצינו) שיהיו בעולים, כוח הקליטה ביחוד התרבותי קשה לו לקלוט ולבלוע חתיכה גסה כזאת. ביאליק לא נקב בשם המפורש – העולים מפולין, אך לשומעיו ברור היה היטב למי מיועדים עוקצם של דבריו כאשר קרא: 'אל נירא מפני ההמונים. אם נירא אז יש לחשוש שנחשול של רפש יסחוף את עבודתנו ביום אחד'.³⁶ לשון הדימויים הקשה והמבזה שבה נקט ביאליק, ושקדם לה וייצמן כאשר כבר ביום בואו לתל-אביב דיבר על 'רקבון', הפכה מכאן ואילך לדפוס התבטאות רווח, והוא זכה להכשר ציבורי לגיטימי במאבק הפנים-יישובי על אופני היקלטותה של העלייה הרביעית.

וייצמן היה ער היטב לערכה של העברית ולמשמעותה בעיצובה של הווייה לאומית ציונית בארץ ישראל. בנאומו בעקבות ביאליק, הוא העיר כי אולי נשכח הדבר מלבותיהם של אנשים רבים המגיעים כעת ארצה, אך חיוני לזכור שהעולם כולו מסתכל בטלסקופים ובמיקרוסקופים על כל צעד שנעשה בארץ ועל כל מה שמדברים בה או כותבים בה. לכן צורתו החיצונית של היישוב, ובכלל זה שפתו, היא גורם מדיני חשוב. אזהרתו, כי 'אם ארץ ישראל תהיה רק בית קיבול חמרי של גלויות' אזי זו לא תהיה ארץ ישראל,³⁷ לא הושמעה כאזהרה בעלמא. משמעותה הייתה שבכירי מייצגיו של התחום התרבותי בציונות חברו יחדיו להשתמש בתהודה העצומה של התבטאויותיהם ברחבי העולם היהודי וביוקרתם האישית והציבורית כדי לסמן את העולים מפולין כמי שפוגעים ביסודותיה המקודשים ביותר של התנועה הלאומית. דומה היה לשניים כי הגורמים התרבותיים והלאומיים שהדריכו אותם, איש-איש ותורתו עמו, לקבע את דמות 'היהודי החדש' כמופת וכדגל של הציונות, עומדים בפני זעזוע קשה. בנקודה זו התרחש ביניהם מפגש בצומת היסטורי, שבו החל תהליך גידולו הספונטני והתרחבותו של המפעל הציוני, כאשר נראה היה כי הוא עומד לפרוץ את תחומי ההכוונה המוקפדת של ההנהגה הפוליטית והתרבותית של התנועה.

אופייה הלאומי של הארץ, הבהיר לקוראיו מאמר המערכת של ביטאון ההסתדרות הציונית 'העולם', בהסתמכו על נאומו ביאליק וייצמן, ייגזר מן המתרחש בשדה התרבות. העולים החדשים מפולין, שרובם מגיעים כשהם חפים מכוונות לאומיות ומידיעת העברית, צריכים 'להיכנע' בפני החיים העבריים של הארץ במקום לנסות להשליט את שלטונם התרבותי עליה.³⁸ הנעשה בתחום זה חרה היטב ליוסף קלוזנר, עורך כתב העת 'השילוח', אשר עתיד להתמנות כעבור כמה חודשים לתפקיד ראש החוג לספרות עברית באוניברסיטה העברית בירושלים. הוא כתב במאמר שהתפרסם זמן מה קודם לכן ב'העולם', ובו הציג סקירה שנתית של חיי החברה והרוח בארץ ישראל, כי בתל-אביב מתמודדת העירייה עם ההתנגדות העקשנית ליצירת חברה עברית חדשה מצדם של יהודי הגלות הישנים-נושנים, הדבקים בחיי הגטו

36 'משתה לכב' הפרופ' ויצמן בת"א', דאר היום, 1.10.1924.

37 שם.

38 'שאלות העליה', העולם, 7.11.1924.

הליטאי-הפולני לאחר ש'נפלטו' מן הגולה אל ארץ ישראל.³⁹ מרבית הבאים כיום ארצה אינם 'עולים' חלוצים ואידאליסטים, הבהיר, אלא 'מהגרים' בעלי משפחות, הבאים לארץ ישראל מפני שדלתותיה של אמריקה נסגרו ואם לא ייקלטו במהרה מבחינה כלכלית, יברחו מן הארץ. בהמשך לדברי וייצמן על "'דזיקה ונלבקי' בארץ ישראל', מצא קלוזנר ש'אין מי שלא יתאונן על שנהפכה תל-אביב למבצר של גלותיות בכל המובנים... חנוונים מרובים על הקונים וספסרים בכל מה שאפשר ואי אפשר לספסר – ויהודים גלותיים. מכף רגל ועד ראש. קלוזנר, שהתגורר בירושלים, דיווח לקוראיו על ביקורו בתל-אביב לפני זמן-מה, לאחר שנה וחצי שלא היה בה, והצדיק את ביאליק המתייסר על הקלקלה הרוחנית שפשה בעיר: 'אין מי שלא יצעק על שנהפכה תל-אביב ל'בבל' של לשונות', ביכה קלוזנר, וקבע כי 'ילדיהם של העולים מפולניה הם רובם ככולם בכל הנוגע לידיעות עבריות בורים במידה מבוהלת'. קלוזנר, שלא נמנה עם חסידיו של וייצמן, תקף אותו ואת ההנהלה הציונית על התמקדותם היתרה בגיוס כספים באמצעות שיתוף פעולה עם הלא-ציונים כחלק ממאמצי הקמתה של הסוכנות היהודית, והתרעם: מה יהיה 'אם במקום אבני מסד חזקות נביא לארץ ישראל אבני גיר מנופצות, שסכנה מהן לכל הבניין'.⁴⁰ הדימוי של אבני הגיר המנופצות כוון כמובן ליהודי פולין הבאים לתל-אביב. את החותמת שהנציחה לעד את דימויה הבזוי של יהדות פולין המגיעה ארצה בימי העלייה הרביעית העניק המשורר אורי צבי גרינברג, שהגיע ארצה בדצמבר 1923. בדצמבר 1924, והוא עדיין איש תנועת העבודה, קבע בנחרצות: 'אם הגיעה השעה החשכה, שנזכרו הרוכלים בפולניה סוף כל סוף בארץ ישראל! בפולין – סוף כל הגלויות, זהו הסימן, שכלו כבר כל הקצין'.⁴¹

ב-1 באוקטובר 1924 יצא וייצמן לסיור מקיף בן שלושה ימים בהתיישבות העובדת בגליל (עין חרוד, בית אלפא, דגניה, נהלל ועוד). ההודעה הרשמית שתיארה את ביקורו בארץ מלמדת על סדר עדיפותיו של וייצמן: שישה וחצי עמודים הוקדשו לסיור זה, ואילו לכל יתר ימי שהותו בת השבועיים (בעת פרסום ההודעה), בתל-אביב, בחיפה ובירושלים, וכן למפגשיו עם סקטורים שונים ביישוב יחדו עמוד וחצי בלבד.⁴² וייצמן התקבל ביישובי עמק יזרעאל כ'אח גדול שבמהלך היעדרו הממושך דאג לספק את הדלק שבזכותו נשמר חום הבית'.⁴³ על סיורו בגליל הוא כתב לוורה בנימת התרגשות בלתי מוסווית, וקבע כי איכות

39 יוסף קלוזנר, 'החיים החברתיים-הרוחניים בארץ-ישראל', העולם, 3.10.1924.

40 איש עברי [יוסף קלוזנר], 'אונאה עצמית (לביאתו של ד"ר חיים וייצמן)', השלוח, מג, תשרי-אדר תרפ"ה (אוקטובר 1924-מארכ 1925), עמ' 94-95; הנ"ל, 'שורש הרעה', שם, עמ' 285-287.

41 אורי צבי גרינברג, 'מניפסט לביטוי', סדן, א-ב (כסלו תרפ"ה), עמ' ג; שביט (לעיל, הערה 4), עמ' 175; פנחס גינוסר, 'אורי צבי גרינברג ועליית גראבסקי', עיונים בתקומת ישראל, 1 (1991), עמ' 526; אניטה שפירא, 'אורי צבי גרינברג: אפוקליפסה עכשיו', יהודים חדשים יהודים ישנים, תל-אביב תשנ"ז, עמ' 201-203.

42 'On a Inspection Tour', 10.10.1924, *The Letters and Papers of Chaim Weizmann*, ed. Barnet Litvinof, Series B, Jerusalem 1983, 1, pp. 425-434

43 Gershon Agronsky, 'In the Emek with Dr. Chaim Weizmann, President', *The New Palestine*, 7.11.1924

העבודה השתפרה במידה רבה וניכר היחס החם כלפי הפרה, העץ והשדה שכה היה חסר בהתיישבות העובדת. במיוחד נפעם וייצמן מבני משפחותיהם המבוגרים של החלוצים, לבושי הבגדים הדתיים המסורתיים, שחיים חיי חקלאות שיתופית בקומונה השיתופית הקיבוצית.⁴⁴ התפעלות זו של וייצמן מן הנעשה בהתיישבות העובדת תומצתה בדימוי שהפרה חדלה מלהיות בעיקרה סמל אידאליסטי לבניית הבית הלאומי והיא עתה בהמה המייצרת חלב ועגלים. את ביקורו בצפון הארץ חתם וייצמן בנאום בחצר הטכניון בחיפה, שבו חלק עם מאזיניו מקצת רשמיו. הוא העיר כי מרגין לראות בחוצות תל-אביב יהודים 'מגוונים שונים, מזרח ומערב, אבל צריך לדאוג לכך שהארץ תשפיע על הבאים ולא הם על הארץ'.⁴⁵ זו הייתה רק הקדמה לקראת נאומו המרכזי של וייצמן בביקורו, בעצרת המונים שהתקיימה בירושלים ב-11 באוקטובר. יום קודם לכן התכנסה ההנהלה הציונית ובפניה הציג וייצמן בחריפות את מסקנותיו האופרטיביות מביקורו בארץ ישראל. הוא הביע את דאגתו שמא עתידה העלייה הרביעית לחולל משבר קשה מנשוא ביישוב ובציונות. לעומת העולים מבולגריה, העושים רושם טוב מאוד, צריך לשלוח אזהרות חמורות ומיידיות לפולין לבל יסייעו לעלייה בלתי אחראית. השיחות בקול רם בחוצות תל-אביב והשירה הצעקנית בשפות זרות ברחובותיה יצרו אצלו הרגשה קשה. ארתור רופין הצטרף אליו וציין כי צריך להישמר מכך שהעלייה מפולין תהפוך ליישוב לרועץ, שכן מדובר באנשים המתייאשים בקלות ובכוא העת הם עלולים לחולל הלך רוח של ייאוש שישטוף את כל היישוב. וייצמן אמר כי נחוץ למנות נציג מטעם ההנהלה הציונית שייסע לאלתר לוורשה מצויד באזהרה מפני איכות העולים המגיעים ארצה, והוסיף: 'אם יצטרכו לעכב את העליה צריך לעכב ואפילו בעזרת הממשלה [הבריטית]'. המסקנה החד משמעית של ההנהלה הציונית הייתה שאסור בשום פנים ואופן 'להלהיב' ולעודד את יהדות פולין להגר לארץ ישראל.⁴⁶

במוצאי שבת, 11 באוקטובר, נשא וייצמן נאום פומבי באספת המונים בתאטרון 'ציון' שבירושלים. באולם הצטופפו כאלף איש, ואלפים רבים נוספים נותרו בחוץ והתגודדו ליד דלתות הכניסה. רגעי השיא בנאומו היו כאשר הפנה את הדגש בדבריו מן המתרחש בעמק ובמושבות אל הנעשה בחוצות תל-אביב ובירושלים:

44 מכתב חיים וייצמן לוורה וייצמן, 4.10.1924, אגרות וייצמן (לעיל, הערה 30), 12, עמ' 243-244. מרתק להשוות את התרשמותו של וייצמן על המתרחש בגליל לרשמיו של משה סמילנסקי, איש העלייה הראשונה ומראשי התאחדות האיכרים, שחזה חודשים אחדים קודם לכן כי חקלאים טובים ומומחים 'בטח לא יקומו מילדי הקבוצות', שכן 'לא יתואר חקלאי שאינו אוהב את הקרקע שלו, את הסוס והפרה שלו, את העץ שלו ושהם כולם עם הבית שלו, חלקי המשפחה שלו, חלקים בלתי נפרדים'. פועל העובד בקבלנות וממהר לגמור אותה ייווצר בקומונה, אבל 'חקלאי לא ייווצר. יוצר לא יברא'. סמילנסקי אף התנבא, 'כי השונאים הכי תקיפים לקומונה יקומו מתוך חניכי החנוך המשותף שבקומונות'. ראו: משה סמילנסקי, 'חקלאות וקומונה', העולם, 18.7.1924.

45 'מנאם המנהיג', דאר היום, 7.10.1924; F.H. Kish, *Palestine Diary*, entry from 14.10.1924, London 1938, p. 145. באופן דומה התבטא וייצמן בראיון עיתונאי: 'סוס, למשל, אם נקנה לפני שנתיים, היה קודש לבית הלאומי, עתה הסוס נחוץ כשהוא לעצמו, והבית הלאומי יבנה מאליו'. ראו: ק"י סילמן, 'סבלנות ועבודה (שיחה עם הד"ר וייצמן ועוד)', העולם, 31.10.1924.

46 פרוטוקול ההנהלה הציונית, 10.10.1924, הארכיון הציוני המרכזי.

אנו שמחים לראות זרם גדול של הגירה, את האניות המביאות לנו אנשים למאות ולאלפים. אני האחרון לנגוע חס ושלום בכבוד הבאים לחוף ארץ ישראל. אני מבין היטב את האטמוספירה שממנה הם באים, את המניעים להגירה הזאת. אחינו מרחובות דז'יקה ונלבקי – בשר מברנו ודם מדמנו הם. אנו שמחים על עלייתם, אבל עלינו לברוא את התנאים... שבהם נפעל אנחנו על הזרם ולא, חלילה, שהזרם יפעל עלינו. נחוץ שהעולים האלה יבינו כי איננו רוצים לבנות את ביתנו הלאומי בצביון של דז'יקה ונלבקי. חיי הזרם הזה נושאים עליהם חותם של מאורע עובר, ומה שאנו יוצרים במיטב כוחותינו בארץ הוא נצחי.⁴⁷

באוטוביוגרפיה שלו כתב וייצמן ברבות השנים, כי אולי צריך היה להתבטא ביתר זהירות, 'אך לבי חם בקרבי ולא עצרתי ברוחי'.⁴⁸ זו הייתה היתממות לשמה, שאולי רק מרחק הזמן והצטפפות הזיכרונות היה בהם במקצת כדי לתרצה. בריאיון לסיכום ביקורו, שיועד לעיתונות העברית בחו"ל, הצהיר וייצמן כי 'אוירת ארץ ישראל אולי מחכימה אך אינה משיבעה', ולכן 'אין שום יכולת לחיות בארץ ישראל על עשן וקליפות של בצלים כמו שחיים בנלבקי'.⁴⁹ מנקודת הזמן הזאת ואילך הפכה ההשוואה בין זהותה של ההגירה הנחוצה לתחיית הציונות בארץ ישראל לבין הוויית החיים היהודיים בפולין למטבע לשון נפוץ, והוא זכה לאין ספור אזכורים בעיתונות התקופה, כגון ב'התורן', ב'העולם', ב'השלוח' ועוד.⁵⁰ עם זאת, מערכת 'העולם' השתדלה למזער את ההשלכות השליליות של ביטוי זה מבחינה כלל-ציונית, שמא ניתן יהיה לפרשו כאילו רוב העלייה שבאה ארצה בחודשים האחרונים פסולה, ולכן ערערה על 'דברי נצוח של עתונאים' כאילו 'הגיע לא"י איזה "ערב-רב"'.⁵¹ לימים בחר אחד מנאמניו המובהקים של וייצמן, רוברט ולטש (עורך ה'יודישה רונדשאו', ביטאונה הרשמי בגרמנית של ההסתדרות הציונית), להשכיח ולרכך מעט את תלמודו בסוגיה הנדונה: 'לפי השמועה [וייצמן] דיבר בבוז של "דז'יקה ונלבקי", ולא הבין כי רק חומר אנושי זה – אב טיפוס של המוני היהודים בפולין – הוא שיכול לעשות את ארץ ישראל ישוב יהודי צפוף'.⁵² הסוגיה הנכבדה שוולטש רומז לה, כאילו מדיניותו של וייצמן לקתה בקוצר הבנה ולא תרמה די להצלת מקצתם של יהודי פולין טרם השואה, חורגת מענייניו של המאמר הנוכחי. עם זאת, ברור שבנובמבר 1924 פרסם ולטש בראש ביטאונה מאמר תקיף שגינה את איכותם של רבים

47 נאום וייצמן (לעיל, הערה 6): 'אספה עממית לכבוד הד"ר וייצמן', הארץ, 12.10.1924; 'האספה הפומבית לכבוד הד"ר וייצמן', דאר היום, 12.10.1924.

48 וייצמן (לעיל, הערה 7), עמ' 297.

49 הראיון עם וייצמן שערך המשורר ואיש הספרות קדיש יהודה סילמן פורסם בעיתונות בנוסחים שונים. ראו, למשל: קדיש יהודה סילמן, 'שיחה עם חיים וייצמן', הדאר, 21.11.1924; 'הנ"ל', 'סבלנות ועבודה (שיחה עם הד"ר וייצמן ועוד)', העולם, 31.10.1924.

50 מרדכי חייט, 'ארץ ישראל בשנת תרפ"ד', התורן, 11, א-ג (נובמבר 1924), עמ' 245; 'מארץ ישראל', העולם, 31.10.1924; 'זעל הכל', שם, 21.11.1924; איש עברי [קלוזנר], 'שורש הרעה' (לעיל, הערה 40), עמ' 285.

51 'הפנים החדשות', העולם, 21.11.1924.

52 רוברט ולטש, 'העשור הפביאני', חיים וייצמן: ילקוט פרקי חיים, בעריכת מאיר ו' וייסגל ויואל כרמיכאל, ירושלים תשכ"ד, עמ' 242.

מן העולים המגיעים מפולין ותיארם כמי שחוטאים באינדיווידואליות ובאנוכיות וכמי שהכשרתם הלאומית רופפת. למותר לציין כי בעמוד הבא של אותו גיליון הובאו קטעים נרחבים מנאומו של וייצמן בירושלים ובכללם התייחסותו הבוטה כלפי היהודים של 'דז'יקה ונלבקי'.⁵³

נימת ההתנשאות והפטרונוט שבלטה במאמרו של ולטש, ששיקפה דפוס שכיה ביחסה של הציונות המרכז אירופית לזו שמוצאה במזרח היבשת, גררה תגובה נזעמת של יששכר בר-דרורא, עורך ביטאונם של חוגי הבורגנות בארץ ישראל, 'הישוב'. הלה האשים את ולטש ברשעות לשמה, בהציגו את עולי העלייה הרביעית כמתנגדי הציונות וכמי שמסכנים את עדיפותה של התרבות העברית בארץ ישראל. 'מה שיותר לביאליק', הזועק מתוקף מעמדו ויורקתו את זעקת התרבות העברית, הבהיר בר-דרורא, 'אינו מותר לכל אדם מן השוק'.⁵⁴ ניסיונם של גורמי הימין ביישוב להקים מתרס בפני הגדרת אנשי המעמד הבינוני הבאים ארצה, כמי שפוגמים בצביונו התרבותי-הלאומי של היישוב החדש, נבע לא רק מטעמים פוליטיים וממחלוקת מהותית על סדרי העדיפויות לגבי הקצאת ההון הלאומי ויעדי השקעתו.⁵⁵ גורמים אלה היו פרנסיה של מערכת החינוך היישובית, ואישים כגון מוסנזון, שכיהן גם כראש הסתדרות המורים, ניהלו מזה חודשים ארוכים מערכה למען הקצאת משאבים רבים יותר מבעבר למערכת החינוך. כמו כן, בחברת 'גדוד מגיני השפה' נאבקו נגד השפעתה הגוברת של 'אליאנס' בתל-אביב.⁵⁶

'המלחמה לתרבות עברית' שאותה הובילו התרחבה מתחום בתי הספר אל מכלול החיים התרבותיים העבריים עקב מעורבותו של ביאליק מספטמבר 1924 ואילך. בפועל נטל מהם ביאליק את הבכורה בהובלת המאבק הזה והסיט את דגשיו מהתנצחות על הקצאת כספים עם ההנהלה הציונית אל סדרי העדיפויות התרבותיים-החברתיים שלו ושל וייצמן. כאשר אמר וייצמן, באירוע שהתקיים במוצאי ראש השנה בתל-אביב בעקבות נאום ביאליק: 'מאשר אני, שיש עכשיו אדם אחראי בארץ, שאפשר להעמיס עליו קצת מחבילת הדאגות שלי, הוא התכוון לאותו מאבק להנחלת התרבות העברית שאחד מנדבכיו המרכזיים, לשיטתו, היה תיוגה של עליית המעמד הבינוני הבא מפולין כפוגעת ביסודות הגשמת הציונות'.⁵⁷ שילוב

53 R.W. [Robert Weltsch], 'Die neue Einwanderung', *Jüdische Rundschau*, 7.11.1924, pp. 629–630; 'Weizmanns Abschiedsrede von Jerusalem', *ibid.*, p. 631. ולטש ישב באותה עת בלונדון וכיהן במקביל לעבודת העריכה גם כמזכירו של וייצמן לענייני תעמולה וקשר פנים-ציוני. ראו: חגית לבסקי, בטרם פורענות: דרכם וייחודם של ציוני גרמניה, 1918–1932, ירושלים תש"ן, עמ' 125.

54 בר-דרורא, 'עלילות', הישוב, ז' כסלו תרפ"ה (4.12.1924).

55 להיבט חשוב זה ראו: גלעדי (לעיל, הערה 4), עמ' 108–121; דרורי (לעיל, הערה 4), עמ' 94–114; לבסקי (לעיל, הערה 53), עמ' 127–130.

56 'מארץ ישראל: מלחמת התרבות', העולם, 19.9.1924; מכתב ועד הקהלה העברית של יפו ותל אביב להנהלה הציונית, ד' באלול תרפ"ד (3.9.1924), ארכיון עיריית תל-אביב, חטיבה 3, תיק ב1.

57 'מארץ ישראל: ביאליק בראש', העולם, 24.10.1924; 'מארץ ישראל: עוד למלחמת התרבות העברית', שם, 31.10.1924. בד בבד החליטה ההנהלה הציונית ביוזמת וייצמן להגדיל את תקציב החינוך כדי

הכוחות בין וייצמן לביאליק יצר עוגן בעל אחיזה איתנה בציבוריות היהודית בארץ, ועוצמתו הרבה חייבה הכרה בלגיטימיות שלו ובמרכזיותו בעיצוב קלסטרונה של החברה היישובית המתגבשת. הדברים הגיעו לידי כך שבמאמר בעיתון 'הארץ' סופר על בחורים צעירים השוהים בימי החגים ברחובות תל-אביב וקצתם אינם מכירים כלל את 'ביאליק שבכתב', ואילו 'ביאליק שבעל פה' זוכה מצדם להקשבה ולכמיהה רוחנית המזכירה את תקופת החסידות ואת פולחן ה'צדיקים'. 'הוא הולך ונעשה לעינינו ל'רבי'', לאיש ההשפעה היותר גדולה בישוב העברי בא'י'.⁵⁸ וכך, בעוד ביאליק נקט מהלכים מעשיים לביסוס גישתו התרבותית בישוב וכינס ב-17 באוקטובר את האספה המייסדת של המרכז לתרבות וללשון העברית בארץ ישראל,⁵⁹ סיים באותו יום וייצמן את ביקורו ונסע לדיון על ארץ ישראל בוועדת המנדטים המתמדת (Permanent Mandates Commission) שעל יד חבר הלאומים בז'נבה.

ג. ההגירה לארץ ישראל וועדת המנדטים

הדיון בוועדה התקיים לראשונה מאז נכנס המנדט רשמית לתוקף בספטמבר 1923 ומכאן נבעה חשיבותו הרבה, שכן זו הייתה הזדמנות מנקודת מבטם של הערבים ושל גורמים אחרים שבחשו בקלחת הארצישראלית (כגון הכנסייה הקתולית) לכרסם בהיבטים הפרו-ציוניים של כתב המנדט. היערכותה של ההסתדרות הציונית לקראת דיוני הוועדה, בהנחיית וייצמן, החלה ביוני 1924,⁶⁰ משמע במקביל לתחילת בואה של העלייה הרביעית לארץ ישראל, והיא נמשכה בד בבד עם חשיפת מאפייניו וייחודו של גל הגירה זה בחודשים הבאים. להערכתו, הדאגה הרבה שהביע וייצמן בנוגע לדמותם של רבים מן העולים שהגיעו ארצה מפולין באותה עת, שניכרה באופן חריף בהתבטאותו על נלבקי ודו'קה, הייתה בין היתר פועל יוצא של ההכנות לדיונים הללו, ודבקותו בה הושפעה גם מתוצאותיהם. משמע, לא רק שיקולים תרבותיים וחברתיים-כלכליים, שעניינם סדרי העדיפויות בבניית הארץ, הטרידו אותו בעת ששלל את עליית המעמד הבינוני 'במתכונתו ה'גלותית' – המזרח אירופית'. לא פחות מכך העסיק אותו, כמי שמופקד על ראייה גלובלית של האופק הציוני, האופן שבו תיתפס עלייה זו בעיניי חציוניות – בריטיות ואחרות. הוא חשש מכך שעלולים למצוא בה עדות לאי יכולתה של הציונות לעמוד בהתחייבות שנטלה על עצמה, להקים חברה מודרנית ומתקדמת בארץ ישראל, משום שהמאגר האנושי העומד לרשותה אינו מסוגל להתמודד עם המטלה האמורה. מכאן עלול היה להיפתח פתח לטרפוד הרעיון הציוני בכללו. מה שנראה אולי במבט לאחור כחדת

לתת מענה להוראת ילדי העולים בעברית ולא ביידיש. ראו: פרוטוקול ההנהלה הציונית, 12.10.1924, הארכיון הציוני המרכזי.

58 מגל, 'קלות וחמורות: ה'רבי'', הארץ, 24.10.1924.

59 'מרכז לתרבות העברית בארץ ישראל', הארץ, 22.10.1924.

60 יהושע פרוינדליך, 'הדיון הראשון על ארץ ישראל בוועדת המנדטים של חבר הלאומים', הציונות, ו (תשמ"א), עמ' 147-159; פנחס עופר, 'התגבשות משטר המנדט והנחת יסודות לבית לאומי יהודי, 1922-1931, תולדות היישוב היהודי בארץ ישראל מאז העלייה הראשונה: תקופת המנדט הבריטי, א, בעריכת משה ליסק, ירושלים תשנ"ד, עמ' 249-252.

יתר של וייצמן וכתגובה מוגזמת כלפי עוד אחד מן הדיונים שנערכו במוסדות הבינלאומיים על הגשמת הציונות, הצטייר בעיני המנהיג הציוני בעת ההתרחשות כרגע קריטי. ב-9 בנובמבר הוא כתב לראשי קרן היסוד בארצות הברית, בקשר לדיוני ועדת המנדטים ולעלייה הגוברת: 'אנו נכנסים, לדעתי, לשלב המסוכן ביותר בפעולתנו. חשיבותנו עלתה במידה מספקת כדי למשוך תשומת לב ממשית ולגרום בהלה בקרב שונאי היהודים, אבל עם זאת אנו עדיין חלשים בארץ ישראל מכדי שנוכל לסכל את מזימות אויבינו'. הנחתה אותו הערכתו, שהציונות נחלצה מתקופת היותה בגדר ניסיון ארעי ומקרי לבסס אחיזה ודריסת רגל בארץ ישראל והיא נכנסת כעת לתקופה של 'בניית אומה'.⁶¹

חרדתו של וייצמן זכתה לכאורה לאישוש למחרת, כאשר 'הסוכנות הטלגרפית היהודית' (סט"א) הדליפה את טיוטת הדו"ח של ועדת המנדטים, לאחר סיום דיוניה בשלהי אוקטובר ובראשית נובמבר. נקבע בו כי זרם ההגירה היהודית לארץ ישראל בשנים האחרונות, המגיע בעיקר ממזרח אירופה, 'מביא אוכלוסיה חדשה, אשר עם כל מרצם ומסירותם של המהגרים ושאיפתם לתרום לבנייתו של הבית הלאומי היהודי מחדש, חסרים הכשרה טכנית או מסורת של עבודת כפיים, ובעיקר עבודה חקלאית, שארץ ישראל זקוקה לה ביותר'. הוועדה ציינה כי ההגירה מעוררת מחלוקת חריפה וכתוצאה ממנה יש התנגשות בין יהודים לערבים.⁶² בכך דחתה הוועדה על הסף את המצג שפרש בפניה הנציב העליון, הרברט סמואל, שהעיד כי מרבית ההגירה המגיעה ארצה מורכבת מנשים וגברים צעירים, נלהבים ואידאליסטים, השואפים לא להיוותר אנשי מסחר קטנים ולהתגורר בערים גדושות אוכלוסייה במזרח אירופה.⁶³ נראה אפוא שכשלו מאמציו הנואשים של וייצמן, בדו"ח הרשמי העתיד להתפרסם, לעדן את הקביעה הגורפת כי ההגירה היהודית המגיעה ארצה אינה מוכשרת ומסוגלת למילוי ייעודה. בדיעבד התברר שנוקה הקונקרטי של קביעת הוועדה בסוגיה זו (שפורסמה כלשונה בדצמבר) היה חולף.⁶⁴ ואולם, אגב זאת נחשפה לעינינו מדיניות העלייה הציונית שהדריכה את וייצמן, בסמיכות זמנים הדוקה להתבטאותו על דו"קה ונלבקי. הוא הודה כי עדיף היה להוציא אל הפועל את ההתיישבות בארץ ישראל בעזרת איכרים דנים, קליפורנים, הולנדים או שווייצרים, ולא בעבודתם של יהודים שהם 'בעיקרם תושבי עיר בלתי יצרנים'. והוסיף: 'סיבת הסיבות לקיומה של הציונות היא העובדה שדוחקים את היהודים למעמד של מתווכים והופכים אותם מכוח מעמד זה ליסודות בלתי יצרניים. הציונות מהווה מחאה נגד מצב זה וכל מאמציו מכוונים להפיכת אינטלקטואלים ואינטלקטואלים למחצה, לעובדי כפיים'.⁶⁵

וייצמן התמיד לתאר בפני בני שיחו הבריטים את המפעל הציוני כמבוסס על מייבשי ביצות

61 מכתב חיים וייצמן למוריס רוטנברג ועמנואל נוימן, 9.11.1924, אגרות וייצמן (לעיל, הערה 30), 12, עמ' 250-251.

62 פרוינדליך (לעיל, הערה 60), עמ' 155-159; עופר (לעיל, הערה 60), עמ' 251-252.

63 Permanent Mandates Commission, *Minutes of the Fifth Session (Extraordinary) held at Geneva from October 23rd to November 6th, 1924*, Geneva, November 20th 1924, p. 58

64 פרוינדליך (לעיל, הערה 60), עמ' 155-159; עופר (לעיל, הערה 60), עמ' 251-252.

65 מכתב וייצמן להרברט סמואל, 13.11.1924, אגרות וייצמן (לעיל, הערה 30), 12, עמ' 255; מכתב וייצמן לעמנואל ראפפארד, 15.11.1924, שם, עמ' 265-266.

המנהיגים שיטות חקלאות חדשניות, וכ'יהודים חדשים' שבעבודת כפיים ובהסתפקות במועט מחוללים במסירות אין קץ מפנה דרמטי בחייה של ארץ ישראל, ועל כן התנער מפני מגמת הוקעתם והכמתם כבלתי פרוודוקטיביים. 'אני שואל את עצמי מה היתה הרגשתו של אנגלי אילו נאמרו דברים כאלה על החלוצים שלו', התריס, כמו מבקש להבדיל בין היהודים הארצישראלים הללו לבין אלה המוכרים לפקידות הבכירה הבריטית, אלה החיים בשכונת העוני היהודית וויטשפל בלונדון.⁶⁶ בהקשר הנדון, אחד האתגרים העיקריים שהעמידה בפני וייצמן דמותה ההולכת ומצטיירת של העלייה הרביעית הייתה אם יוכל גם להבא להתגדר ולהשתבח בפני הבריטים, שבברכתם התנהלה בנייתו של הבית הלאומי, בחזות אידיאלית זו של מהגרים יהודים המגיעים ארצה.

ד. 'נלבקי' והימין הארצישראלי

הרתיעה המופגנת של וייצמן מפני העולים העירוניים בני המעמד הבינוני, שעל כתפיהם הועמסו כל החטאים הֶרְאֵלִיִּים והסטראוטיפיים של דפוסי הקיום, הפרנסה וההתנהגות היהודית בגולה, העיקה יותר מכול על חוגי הימין הליברלי, הבורגני והעירוני בחברה היישובית. הם ראו עצמם כנאמני המובהקים של וייצמן בציונות, בניגוד לגורם אחר בימין הציוני, זאב ז'בוטינסקי, שאימץ לימים גישה חברתית הרואה במעמד הבינוני במזרח אירופה ובארץ ישראל את עמוד השדרה של הציונות, בתגובה ישירה לעלייה הרביעית ולתמורות במעמדו הפוליטי.⁶⁷ לא במקרה היה המועדון של הציונים הכלליים בתל-אביב (שבו נאם כזכור לאחר ביאליק) המוסד המפלגתי היחיד שפקד וייצמן במהלך ביקורו בארץ.

באותו אירוע גם נאם יהושע סופרסקי, מבכירי האישים הפוליטיים של הציונים הכלליים בארץ ישראל. סופרסקי טען בדבריו, כי רק אחוז קטן מן הבאים כעת הם מהגרים ופליטים, ואילו רובם 'עולים מתוך רצון לאומי כביר'. בנסותו להתיישר עם ההשקפה הדומיננטית בציונות, הודה שיש ליקוי בהתרכזותה של מרבית העלייה בעיר, אך הזכיר שיש ערך גדול לעיר וכי מי ששולט בעיר ידו עליונה בכל המדינה. כל זאת בנוסף לערכה הכלכלי להגברת יכולת הקליטה של המוני העולים.⁶⁸ וייצמן לא התייחס לדברי סופרסקי באותו מועד, אך בוועידת קרן היסוד שהתקיימה ב-9 באוקטובר בירושלים קבע כי אין הוא מתנגד ליוזמה הפרטית, אבל 'מה היו עושים כל בעלי האיניציאטיבה הפרטית בלי כוחות העליה, ובלי החלוצים שבאו לארץ?'⁶⁹ לנגד עיניו עמדה הדאגה שמא הזינוק החפוז בהיקפם של חיי המסחר, המלאכה והתעשייה הזעירה יערער את האיזון הכלכלי בין תחומים אלה לבין ההתיישבות החקלאית וכושר הייצור הפנימי, וכעבור זמן מה יחולל משבר כלכלי בארץ.⁷⁰

66 מכתב וייצמן לג'ון שקבור, 13.11.1924, שם, עמ' 254-256; מכתב וייצמן לסמואל, 13.11.1924, שם, עמ' 256.

67 שביט (לעיל, הערה 4), עמ' 167-171.

68 'משתה לכבוד ד"ר ויצמן בת"א', דאר היום, 2.10.1924.

69 'ועידת קרן היסוד בירושלים', דאר היום, 12.10.1924.

70 'וייצמן אצל ציוני גרמניה (מנאמו בוועידת וויסבדן)', העולם, 30.12.1924.

הציונים הכלליים בארץ ישראל לא היו עשויים מעור אחד ושררו בקרבם מחלוקות במגוון נושאים שעמדו על סדר היום, כגון הקמת הסוכנות, היחס להתיישבות העובדת ועבודה עברית. היחסים האמביוולנטיים ששררו בינם לבין וייצמן נבעו במידה רבה מן העדיפות שהעניק וייצמן לבניית הארץ באמצעות הקרנות הלאומיות על פני היוזמה הפרטית של בעלי אמצעים כספיים. לשיטתו, מעייניהם היו נתונים בראש ובראשונה לרווח מידי, ולדעתו חסרה להם אמונתם היוקדת של אנשי ההתיישבות העובדת, 'המאכילים את בהמתם בהיותם רעבים, כי הבהמה היא יסוד ועיקר בבניין הבית הלאומי'. באלה האחרונים, גרס, טמון המנוף האפקטיבי, ולא פחות חשוב מכך – המוסרי ביותר, מנקודת המבט של צורכי הכלל הציוני. 'הקאפיטל הפרטי', הטיח לכתובתם של הציונים הכלליים, מחכה עד שייבראו התנאים להצלחתו הכלכלית, זרק אז הוא מתחיל לפעול'. בד בבד סבר וייצמן כי גם 'בית החרושת הוא מפעל חלוץ'. מבחננו הוא אם אין הוא משועבד למאווי השגשוג של הפרט כחלק מן הפעילות הקפיטליסטית. ככל שפעילותם הכלכלית של החוגים המזוהים עם הציונות הכללית שירתה את השאיפה להגברת כושר הקליטה הכלכלי של הארץ, כאמצעי המכשיר את בואם של עוד ועוד יהודים לארץ ישראל, כך גם התהדקו יחסי הקרבה והאמון בין הציונים הכלליים לווייצמן.⁷¹

שניים מן היסודות שחיברו ביניהם היו ההכרה שרחשו הראשונים למנהיגותו של וייצמן בציונות וראיית אנשי המעמד הבינוני בעיר כעמוד התווך של הגשמת הציונות.⁷² ב-14 באוקטובר, ערב צאתו מן הארץ, נפגש וייצמן בזה אחר זה בתל-אביב עם גורמים שונים שייצגו את האינטרסים של הימין היישובי. תחילה ביקר במרכז בעלי המלאכה והאזין להתרסה של דוברם, אהרן נחמני: 'מי הוא האיש ואיהו המוסד הפוסק, כי ליהודי זה יש חלק בבנין הארץ ולאחר אין? לאחר מכן נועד עם נציגי התאחדות בעלי התעשייה, והללו הגישו לו תזכיר מפורט התובע תמיכה בפיתוח תעשייתי בעיר והקמת מחלקה מיוחדת בהנהלה הציונית שתטפל בענייני היישוב העירוני. לבסוף באה אליו משלחת מטעם הציונים הכלליים, והיא מסרה תזכיר משלה בדבר סיוע בקליטת עולים חדשים המתיישבים בעיר. בשלושת המפגשים הללו בלט יותר מכול היעדר התלהבות מצדו של וייצמן כלפי הצרכים, הבעיות והאתגרים שהציבו בפניו גורמי הימין החברתי-הכלכלי ביישוב, ללא כל קשר ישיר לעמדותיהם הפוליטיות בסוגיות שהעסיקו את נשיא ההסתדרות הציונית בזירה הציבורית. כל שביקש וייצמן מן הציונים הכלליים היה שלא יפריעו לו בעבודת גיוס הכסף בחו"ל על ידי עצבנות ורתחנות יתרה ועל ידי חזיונות של פרוד מוגזם, שעושים רושם קשה כלפי חוץ.⁷³

נושא דגל הליברליזם הבורגני בפובליציסטיקה הארצישראלית, עורך 'דאר היום' איתמר בן-אב"י, שיבח את באי כוחה של היוזמה הפרטית, על שלראשונה הביעו בגלוי את

71 וייצמן (לעיל, הערה 14), ב, עמ' 255, 268–269.

72 דורני (לעיל, הערה 4), עמ' 36–50.

73 'הציונים הכלליים אצל ד"ר וייצמן', הארץ, 21.10.1924; 'בעלי התעשייה אצל ד"ר וייצמן', שם; 'תזכיר התאחדות בעלי התעשייה שהוגש לפרופ' וייצמן לפני צאתו מא"י', דאר היום, 22.10.1924; 'הד"ר וייצמן במרכז בעלי המלאכה ביפו', שם, 24.10.1924.

תביעותיהם מן ההסתדרות הציונית. העובדה שחילצו מווייצמן רק תגובה קרירה ומעורפלת, לעומת החום והחיבה שהרעיף על אנשי ההתיישבות העובדת, לא נעלמה ממנו. משמעות דברי 'המנהיג הגדול... שנפלטו מפיו שמות "דז'יקה ונלבקי", עם חנוונייהן העולים ציונה...' הניעה את בן-אב"י, בניגוד לו, לקרוא בקול גדול: 'היזמתיים רק בואו! בואו באלפיהם וברבואיכם! אם יבואו באלפיהם ויתארגנו מבחינה פוליטית, אז גם יזכו שווייצמן ידבר עליהם ואליהם אחרת.⁷⁴ אין פלא שעל רקע התחדדותו והתלהטותו של המאבק על אינטרסים ומשאבים בחברה היישובית כתב יצחק לופבן, עורך כתב העת 'הפועל הצעיר', ששיקף את הלכי הרוח הרווחים בחוגי הפועלים בארץ ישראל והיה הפובליציסט בעל הלשון המושחזת והבוטה ביותר ברחוב הארצישראלי: 'לארץ ישראל איננה נכנסת היום רק החנות של דז'יקה ונלבקי עם המסורת הכלכלית שלה הרעה ועם אורח חייה המעוות... אלא בעיקר בעל החנות הזאת'. עבורו, נוף המולדת הוא רק צורות גאומטריות של דונמים, שיש להם ערך כספי ואפשר לגבות עבורם ריבית. בעל החנות הזה נוהג כמו אותה בהמה הנועצת מבטה בנוף ורואה את כל מה שיש בו, כאילו הוא בבחינת מספוא; כך עבור בעל החנות מרחובות ורשה: מותר האדם מן הבהמה הוא שיש לו, לבעל החנות, מוח ספקולטיבי – כמה זה יעלה וכמה ארווית.⁷⁵

במקביל להחרפת המתח בין שמאל לימין ביישוב, סימלה סדרת הפגישות שקיימו חוגי הימין עם וייצמן את שיאה של מערכה מתמשכת וגדושת עלבונות הדדיים ביניהם (בראשות ועד הקהילה העברית של יפו ותל-אביב) לבין ההנהלה הציונית. במקוד המתיחות עמדו עניינים טכניים ופורמליסטיים הנוגעים לחלוקת רישיונות עלייה ולשליטה הכספית והפוליטית בהקצאת משאבי קליטת העלייה.⁷⁶ המסקנה המיידית שהסיקו בימין הארצישראלי מן הזרם הגובר של בני המעמד הבינוני המגיעים ארצה, ומאי הצלחתם לשכנע את וייצמן להעניק הכרה פומבית וכספית לתרומתם לבניין הארץ, הייתה שעליהם להקים 'ועד ארצי לעניני עליה', שיפעל על יד הוועד הלאומי. משרד הוועד, שנקבע ב'קלוב' הציוני בתל-אביב (שהיה כזכור גם מקום מפגשם של הציונים הכלליים), העיד על טיבו ועל יעדיו של הגוף החדש. הוא הוקם בעקבות ועידה בהשתתפות גורמים מגוונים בנוף הציבורי הארצישראלי, שהתקיימה ב-15-16 בדצמבר באולם גימנסיה 'הרצליה' בתל-אביב, והקמתו לוותה בהזדקף רב. שליחי מחנה הפועלים נמנעו מלהצטרף לוועד (אף שהשתתפו בוועידה). פעילות הוועד התרכזה בשיפור דרכי קבלת העולים עם בואם לחופי הארץ ובהושטת סיוע בהעברת עשרות משפחות

74 איתמר בן-אב"י, 'היזמתיים, קדימה!', דאר היום, 24.10.1924.

75 י' לופבן, 'המעמד הבינוני', הפועל הצעיר, 27.11.1924: ההדגשות במקור. הדברים הללו, ודומיהם שעתידים היו להישמע בשנים הבאות, הניעו את ז'בוטינסקי לחבר את מאמר המפתח על 'חנווני', שבו הגדיר את התביעה 'לעזוב את החנות' כדרישה לויתור על עמדה היסטורית-תרבותית שבה נאחז העם היהודי וכפגיעה בגאוה ובכבוד העצמי שלו. ראו: שביט (לעיל, הערה 4), עמ' 179.

76 ראו, למשל: מכתב ועד הקהילה העברית של יפו ותל אביב להנהלה הציונית, ד' באב תרפ"ד (4.8.1924), ארכיון עיריית תל-אביב, מיכל 5188, תיק 445-8; מכתב ההנהלה הציונית לוועד הקהילה העברית יפו ותל-אביב, 15.8.1924, שם. ראו גם התכתבויות רבות מעין אלה בין שני הגופים הללו בתיק זה בארכיון עיריית תל-אביב.

מתל-אביב ליישובים כפריים, מתוך שאיפה ליצור דגם התיישבותי כפרי המודרך ונשען על יסודות חברתיים בורגניים. דגם זה נבע מן ההכרה שרווחה גם בחוגי הבורגנות, כי 'הישוב לא יוכל להתקיים רק על חולות תל-אביב, על סלעי ירושלים ועל גלי בת גלים [חיפה]'.⁷⁷ ואולם, שאיפת חברי הוועד, שנמנו עם חוגי הציונים הכלליים והמזרחי, להסיר מעל משפחות המעמד הבינוני המגיעות ארצה במאותיהן את חותם הבלתי פרודוקטיביות, נכזבה. בישיבה שקיימו בראשית ינואר 1925 עם גזבר ההנהלה הציונית, זיגפריד ון-פריזלנד, שהיה האדם הקרוב להם ביותר במערכת קבלת ההחלטות הציונית, הוא ציין כי חמישים ושמנה אחוזים מן העלייה שהגיעה עד חודש דצמבר 1924 הם בלתי פרודוקטיבים וכוללים בתוכם אלמנטים שמוטב היה אלמלא באו ארצה. סופרסקי קבל על דבריו בזעם, וטען כי לו ידעו בוורשה, במוסקבה ובליטא כיצד מעריכה ההנהלה הציונית את 'האלמנטים העולים לארץ', והיו מודעים להעדפתה 'שבמקומם יבואו אלמנטים אחרים – אז היינו נותנים מכת לחי לעצמנו ולציונות כולה... עם ישראל ברובו אינו פרודוקטיבי... הציונות אמרה לנו שעלינו להביא את כל העם מן הגולה'.⁷⁷

ואולם, בזעמם של סופרסקי ועמיתיו לא היה כדי לכפר או לשנות את סדר העדיפויות של ההנהגה הציונית. בביטאונה של מפלגת המזרחי, 'התור', פסקו כי 'אין הדג מריח מזנבו אלא מראשו', ומצאו את שורש התייחסותו של וייצמן אל אנשי המעמד הבינוני בהבחנה שהוא עושה 'בין "החלוץ האידיאליסטי" ובין ה"מהגר-סתם" הבא מדז'יקה ונלבקי'. ד"ר ברינקר, מחבר המאמר, שביטא את השקפת מפלגתו בנדון, תמה על כך שווייצמן אמר את דבריו בנושא לאחר שעבר את הארץ לאורכה ולרוחבה, נפגש עם אנשי ישיבות, בעלי מלאכה, בעלי תעשייה, איכרים ויתר אנשי היוזמה הפרטית, ושמע את תלונותיהם ואת מחאותיהם על ההבדלה בין החלוץ האידיאליסטי לעולה בעל המשפחה, אך החליט: "'בנין הבית הלאומי לחוד, ויהודי דז'יקה ונלבקי לחוד". כלומר, לא באלה נבנה את הבית הלאומי!⁷⁸ דומה שחלופה אחרת מבחינתם של חסידי המעמד הבינוני ביישוב לקידום ענייניהם הייתה חבירה אל מפלגות הפועלים, תוך ניצול שאיפתן הרדיקלית של הללו להאצת קצב בניינו של המפעל הציוני. רדיקליזם זה היה 'פרי תכונת נפש רבולוציונית', שאפיינה רבים מאנשי אחדות העבודה, ובניגוד לדימוי הרווח – גם את הגרעין הקשה של הנהגת הפועל הצעיר. הוא כלל בין היתר גם תביעה מתמדת וגורפת להאצת היקף העלייה לארץ, אף אם זו הייתה רצופה לעתים בגידופים אידאולוגיים לעבר הימין היישובי.⁷⁹

בהקשר הנדון במאמר הנוכחי בולטת העובדה, שהפוליטיקאי הבכיר היחיד בצמרת קבלת ההחלטות הציונית באותה עת שתמך בעוז בהאצת קצב העלייה היה יוסף שפרינצק מהפועל

77 'הועידה לעניני העליה', הארץ, 16.12.1924: 'החלטות הועידה לעניני העליה', שם, 29.12.1924: פרוטוקול הוועד המרכזי לעניני העליה, 4.1.1925, הארכיון הציוני המרכזי, J1/166: 'דין וחשבון', ד' שבט תרפ"ה (29.1.1925), שם.

78 ד"ר ברינקר, "'העליה הרביעית'", התור, 14.11.1924.

79 יוסף גורני, אחדות העבודה, 1930-1919: היסודות הרעיוניים והשיטה המדינית, תל-אביב תשל"ג, עמ' 268-271, 278-283: "לופכן, 'מפרובלימות העליה', הפועל הצעיר, 29.8.1924.

הצעיר, שעמד בראש מחלקת העבודה של ההנהלה הציונית. כבר עם הופעת ניצניה של העלייה הרביעית, במאי 1924, הוא תבע שההנהלה הציונית תנצל זאת כדי להביא לביטול השיטה של רישיונות העלייה ותפעל למען עלייה בלתי מותנית לארץ. בניגוד לו, פסק מנהל המחלקה המדינית של ההנהלה הציונית, פרדריק קיש, כי לעת עתה ההגירה חייבת להיות סלקטיבית, כדי למנוע תוצאות 'הרסניות' ולהבטיח שתתרום תרומה פורה ומקסימלית לבניין הארץ ולמבנה החברתי שלה.⁸⁰

שפרינצק לא השתתף בישיבת ההנהלה הציונית ב־9 באוקטובר, שבה הוחלט בהנחיית וייצמן לנסות לצמצם את היקף העלייה הרביעית של המעמד הבינוני מפולין, עקב נסיעת עבודה שחלקה האחרון הוקדש לפולין. עם שובו ארצה, הציג שפרינצק את מסקנות סיורו בישיבת ההנהלה הציונית שהתקיימה ב־26 באוקטובר. העיקרית שבהן סתרה לחלוטין את גישתו של וייצמן. שפרינצק דרש שההנהלה הציונית תנצל את ההזדמנות הנובעת מן ההתערעות הכלכלית בפולין ותפעל להעלאה מיידית של כמה שיותר יהודים משם. לשם כך סבר, כי חיוני שווייצמן ייסע לפולין עוד לפני נסיעתו המתוכננת לארצות הברית. כל יתר חברי ההנהלה פסלו על הסף, כניסוחו של רופין, את 'חיוזוק מצב הרוח הנלהב ביחס לארץ ישראל' השורר בפולין, וסברו שאל לו לווייצמן לנסוע לפולין כעת. קיש העיר כי ארץ ישראל חדלה להיות ארץ להגשמת האידאליים הציוניים בלבד, והיא הפכה גם ל'ארץ מקלט למהגרים יהודים מסוג ידוע באירופה'. כל עמיתיו שהאזינו לנאומו של וייצמן באולם 'ציון' בירושלים ידעו היטב למה כוונתו. שפרינצק הגיב, שהתנגדותם של עמיתיו נובעת מ'חולשה ופחד מהעליה הגדולה'. בפליאה מהולה באכזבה גלויה ציין, כי אף שהוא החבר היחיד בהנהלה השייך למחנה הפועלים, הוא גם היחיד הרואה 'באופן חיובי את עלית בני השדרה הבינונית לארץ בקשר עם הערכים התרבותיים והחברתיים המשמשים בתור יסוד לבנין הלאומי'.⁸¹ לשיטתו של שפרינצק, התנאי הראשוני והמכריע להקניית ערכים תרבותיים עבריים ברוח שבה דגלה תנועתו להמוני היהודים (להבדיל מן החלוצים) באשר הם, היה שהם יגיעו תחילה לארץ ישראל. שפרינצק, גדול נאמניו של וייצמן במחנה הפועלים הארצישראלי, גרס כי הקו שבו בחר לנקוט נשיא ההסתדרות הציונית בנושא העלייה אינו תואם את צורכי השעה של יהדות פולין, של הציונות, של בניין הארץ, של מחנה הפועלים, ובהכרח גם של חוגי הימין הבורגני ביישוב. את הגישה שהביע שפרינצק בחזרי חדרים ביטא ברינקר בשם תנועת 'המזרחי' בפה מלא ובלי פלפולי סרק: 'אל העליה הזאת התפללנו!'⁸²

ה. 'נלבקי' בניו יורק

מבחינה מסוימת, וייצמן לא היה מנוכר לגישה זו כלל. כפוליטיקאי מיומן הוא בחר להעביר מסרים שונים לקהלים שונים בנוגע לעלייה הרביעית. הזירה שבה בחר להאדיר ולהעצים

Moshe Mossek, *Palestine Immigration Policy under Sir Herbert Samuel: British, Zionist and Arab Attitudes*, London 1978, pp. 129–130 80

פרוטוקול ההנהלה הציונית, 26.10.1924, הארכיון הציוני המרכזי; ההדגשה שלי. 81

ברינקר (לעיל, הערה 78). 82

את חשיבותה של העלייה הרביעית בחודשיה הראשונים הייתה הזירה היהודית בארצות הברית. המאבק הפוליטי המרכזי שניהל וייצמן לכל אורך התקופה הנדונה במאמר היה המאבק להקמתה של הסוכנות היהודית.⁸³ בגוף זה הוא ראה את המנוף המכריע להשגת משאבים כספיים ותמיכה פוליטית בעם היהודי לצורך הגשמת החזון הציוני. עם שובו ללונדון ממסעותיו בארץ ישראל וב'נבנה, וכהכנה לקראת נסיעתו הקרובה לארצות הברית, הודיע וייצמן בהתרגשות ללואי מרשל, שותפו הלא-ציוני במאמצי הקמת הסוכנות: 'אנשים באים עם כסף, עם מכונות, עם מנהלי העבודה שלהם; סלוניקי ולודו' ממש עוברות פיזית לארץ ישראל והתוצאה היא שטווייט כותנה ואריגת משי נכנסו לשלב של פיתוח המבטיח שיפו וחיפה יתפתחו למרכזי תעשייה חשובים על חוף הים התיכון'.⁸⁴ בה בעת התוודה וייצמן בפני מקורביו בציונות האמריקנית, כי ההנהלה הציונית יודעת כיצד לטפל בחלוצים, אך היא אובדת עצות ואינה יודעת כיצד לסייע לאנשים המגיעים כשברשותם כ־1,000–1,500 ליש"ט. ההסתדרות הציונית אינה עושה דבר עבורם, אף על פי שגם הם 'ציונים טובים מאוד'.⁸⁵

המניפולציה הפוליטית שעשה וייצמן בתקופה זו בסוגיית העלייה ניכרת יותר מכול בתיאור הפרטני ששלח למרשל על נתוני העלייה בחודשים יוני-אוקטובר 1924. הוא הבליע את העובדה שמקרב כעשרת אלפים העולים שהגיעו ארצה בחמשת החודשים הללו באו כארבעת אלפים מפולין, ופרש מצג שווא כאילו בפועל מתחולל 'קיבוץ גלויות אמיתי' מארצות רבות בתבל (הבלקן, עירק, מרוקו, טוניס, בוכרה, הודו, גרמניה ועוד).⁸⁶ כעבור חודש, במכתב לאלברט איינשטיין, התגאה וייצמן 'בעובדה הפסיכולוגית הראויה לציון מיוחד', כי בניגוד לימים עברו שבהם השתייכו המהגרים בעיקר למעמדות חסרי האמצעים, הרי רבים מן העולים המגיעים עכשיו הם סוחרים זעירים ובעלי מקצוע, המאמינים שכבר קיימות די הזדמנויות להתיישבות מוצלחת של אנשים במעמדם.⁸⁷

אין להסיק מכך שווייצמן שינה את דעתו בנושא העולים המגיעים לארץ ישראל. לאחר שגוועה פרשת הדו"ח של ועדת המנדטים, הוא יצא לארצות הברית כדי להשתתף בכנס של הלא-ציונים, בניסיון לקדם את תכנית הקמתה של הסוכנות היהודית.⁸⁸ שבוע לאחר בואו לניו יורק נשא וייצמן את נאומו הפומבי הראשון במהלך ביקורו, במסגרת כנס לגיוס כספים שארגנה קרן היסוד. הכנס התקיים באולם 'קרנגי הול' ב־16 בפברואר, ובמהלכו הוא גם

83 יגאל עילם, הסוכנות היהודית: שנים ראשונות, 1919–1931, ירושלים תש"ן, עמ' 52–71.

84 מכתב חיים וייצמן ללואי מרשל, 8.11.1924, אגרות וייצמן (לעיל, הערה 30), 12, עמ' 246–247.

85 מכתב וייצמן לרוטנברג וניומן, 9.11.1924, שם, עמ' 251.

86 וייצמן נקב במכתבו בנתונים מספריים חודשיים כלליים, המצטברים ל־11,850 עולים בתקופה זו. על פי נתוני ההגירה שהוגשו לקונגרס הציוני ה"ד, בפרק הזמן הנדון עלו ארצה 3,852 עולים מפולין מתוך סך כולל של 9,537 עולים (הטעות שנפלה בדיווח של וייצמן בעניין הסך הכולל של המהגרים אינה מכוננת ונבעה ממידע שגוי של היקף ההגירה בחודש אוקטובר, שכנראה לא התבסס עדיין על נתון עדכני), שהם כ־40 אחוזים. ראו: מכתב וייצמן למרשל, 8.11.1924, אגרות וייצמן, שם, עמ' 246–247; דין וחשבון לקונגרס ה"ד (לעיל, הערה 17), עמ' 234–235.

87 מכתב וייצמן לאלברט איינשטיין, 12.12.1924, אגרות וייצמן, שם, עמ' 285.

88 עילם (לעיל, הערה 83), עמ' 68–70.

נדרש לסוגיית דז'יקה ונלבקי. בנאום זה שחרר וייצמן את חרצובות לשונו. דבריו מעל הבמה לא עלו בקנה אחד עם הנוסח הרשמי של הנאום, שפורסם כעבור ימים אחדים בשבועון של ההסתדרות הציונית בארצות הברית, *The New Palestine*.⁸⁹ אם קיימת מידה של אמת במה שכתב וייצמן בזיכרונותיו בנוגע לדבריו על דז'יקה ונלבקי – 'לבי חם בקרבי ולא עצרתי ברוחי' – אזי כנראה הכוונה לנאומו בניו יורק ולא לדבריו בירושלים. לפי התיאור שפורסם בעיתון *The New York Times* למחרת הכינוס בקרנגי הול, עשרים אלף איש צבאו על הדלתות אך רק כחמשת אלפים מהם הצליחו להיכנס פנימה ומילאו כל חלל פנוי ברחבי האולם. התלהבות הקהל הרקיעה שחקים ופרץ ממושך של תשואות קידם את פני וייצמן.⁹⁰ על רקע סערת הרגשות הזאת, אפשר בהחלט להבין מדוע הניח וייצמן לנוסח הכתוב של הנאום, ככל שהיה עמו נוסח מעובד לפרטי פרטי (כפי שפורסם בפועל לאחר מכן), ודיבר בחום רוחו.

דז'יקה ונלבקי, הסביר וייצמן לקהל שגדש את קרנגי הול, אינם השדרה החמישית בניו יורק. חמישים אחוזים מן העולים עוצרים בתל-אביב והעיר גדלה באופן בלתי פרופורציונלי, בלי שיווי משקל בין החיים בכפר לחיים בעיר, באותו אופן משובש שבו גדלו בשעתו השכונות היהודיות בניו יורק – בברוקלין ובבורו פרק (Borough Park). מכאן עבר לעמוד על ייחודו של המפעל הציוני לעומת ההווה היהודית הקיימת: 'בגטו היהודי בכל רחבי העולם הפכנו לתושבי ערים טיפוסיים. הארץ, האדמה, הכפר ולכן גם כל הציביליזציה המבוססת על הכפר, השפה, המסורת והאדמה לא היו שלנו, וזה מה שאירע בפולין'. אם כך יקרה בתל-אביב, אותן תוצאות פטליות שאירעו ליהודי ורשה בפרט, וליהדות פולין בכלל, יהיו גם מנת חלקה של תל-אביב. בארץ ישראל 'הציונות שלטת ומכוונת את תהליך הבנייה', ולכן גם אם אין זה נוח לשמוע, 'חובתה הקדושה' היא למנוע שיייווצר חוסר איזון בין האדמה, העיירה, הכפר והעיר. בארץ ישראל אי אפשר להקים גורדי שחקים, הבהיר וייצמן ליהודי ניו יורק בהישענו על חזיונות חייהם היום-יומיים:

המבנה שלה יתמוטט על ראשינו וירסק אותנו. אני מזהיר אתכם מפני דז'יקה ונלבקי כפי שהייתי מזהירכם מפני השדרה החמישית... אדם פרטי גר בדרך כלל בעיר. עליו לגור שם... החלוצים שלתפארתם אנו שרים שירים שנים על גבי שנים יוצרים את היסודות שעל בסיסם תקום העיר, ותקום באופן סולידי.⁹¹

- 89 Chaim Weizmann, 'From the Rhine to the Volga', *The New Palestine*, 20.2.1925. חלקים מנוסח זה פורסמו גם בהעולם, 'בימי מצוקה ואחריות', 13.3.1925. הנוסח העברי של הנאום המעובד הופיע תחילה בדאר היום ('מן הריין עד הוולגה: נאומי המלא של ד"ר וייצמן בניו יורק', 16-17.3.1925) ובהמשך בכתבי וייצמן. על העובדה שהנוסח שפורסם לא היה זה שנישא בפועל אפשר ללמוד, למשל, מן התוכן של חלקים מנאום וייצמן שפורסמו בהארץ, 12.3.1925: 'נאומו של ד"ר וייצמן באספת עם באולם קורוגי [כך] בניו יורק ביום 16 לפברואר'.
90 'Ovations by Zionists to Dr. Weizmann', *The New York Times*, 17.2.1925. העם בניו יורק, הארץ, 17.3.1925.
91 'Address of Doctor Chaim Weizmann Delivered at Carnegie Hall', 16.2.1925, גנוך וייצמן, 16.2.1925.

במישור העקרוני, דברי וייצמן בנושא דוֹ'יקה ונלבקי לא הותירו ספק בלב שומעיו בנוגע לעמדתו בסוגיית טיבה ואופייה של אוכלוסיית העולים הנחוצה לבנייתה של ארץ ישראל. ש' רונפלד הזדרז ונרתם לטובת מי שטרם הצטללה עבורו די צורכה דמותו הבזויה והבלתי רצויה של העולה היהודי מדוֹ'יקה ונלבקי בפתח ימי העלייה הרביעית. על בסיס נאומו של וייצמן, הוא אייר ופירט ברשימה שהופיעה בעיתון העברי היוצא לאור בניו יורק, 'הדאר', בסגנון השאול מכתביהם של מנדלי מוכר ספרים, י"ל פרץ ושלום עליכם:

מה טיבם של אנשי 'נלבקי' ו'דוֹ'יקה' שהיו למשל – ולולא שהיה זה מקרא מלא, הייתי מוסיף 'ולשנינה' – בשיותינו? האנשים האלה 'חכמים מחוכמים' הם, קלי מרוץ ומזירי תפיסה. טרודים הם תמיד: אם רצים אחרי מי שהוא, או בורחים מפני מי שהוא. ויום ולילה הם בונים בדמיונם איוו אניות פורחות באויר, עורכים תכניות שונות ומשונות על כל מיני תערובות, הרכבות ו'קומבינציות'. אם מין במינו ואם מין בשאינו מינו. מה 'נפקא מינא'? מוחם הוא מחסן גדול של כל מיני מסחרים וכל מיני תעשיות. ויש שאין שם לא הא ולא הא ומוחם מלא מקסמי שוא סתם. דאגתם אחת: כיצד מרוויחים? ולא דווקא מעוני. לא! אלא מאהבת הענין: 'הפרחת יונים', זבין וזבין, השגת המאמים החסרים לו, אחרי שיש לו כבר המנה. האנשים האלה אין להם עולם אלא אחד: הקומבינציה העוברת לסוחר. ואין להם תקומה בחיים, אלא בנקודת משען זאת האחת בלבד. ואין הם קשורים אל החיים, אלא בקורי עכביש אלה, שהם טווים כל הימים... יש שהאנשים האמורים... קופצים אל הים ומפליגים לארץ ישראל. הם וכל הרכוש אשר במוחותיהם... מה לי פה ומה לי שם? אדם בעל הכשרונות ימצא לו דרך אפילו בין הרי החול. בחידושי והמצאותיו במלה 'מסחר' הוא בונה עולמות ממש. והרי ארץ ישראל בבנינה היא עומדת. והרי הוא נוסע והרי הוא בא.⁹²

לעומת דמות סטראטיפית בלתי רצויה זו בעיניים ציוניות וייצמניסטיות, העמיד נשיא ההסתדרות הציונית תמונה אחת, שנגלתה לנגד עיניו בעת ביקורו בתל־אביב בימי החגים. בתמונה זו הוא חתם הן את מכתבו הפרטי ללואי מרשל ב־8 בנובמבר 1924, הן את נאומו בכנס קרן היסוד בקרנגי הול ב־16 בפברואר 1925, הן את התיאור של תקופת העלייה הרביעית באוטוביוגרפיה שלו. יהודי ארצות הברית, ידע וייצמן, מתייחסים במידה של חשד כלפי החלוצים ודרכם, ולא רק בגלל שהללו אינם להוטים אחרי אידאל הרווח האינדיווידואליסטי האמריקני אלא בין היתר גם עקב חילוניותם היתרה, ועל כן חש לגונן עליהם ופיאר את דבריו ברטוריקה מזוקקת השמורה לרגעי התעלות רוחנית. אין החלוצים דתיים באותו אופן שבו מתנהלים הדתיים בשכונות בראונסוויל (Bronsville) או יורקוויל (Yorkville), סיפר, אך בערב יום כיפור הוא חזה כיצד אלפי חלוצים נקבצו סמוך לבתי

92 ש' רונפלד, 'עליה שיש עמה ירידה', הדאר, 27.2.1925. ראו תגובתו החריפה של אחד מראשי הציונים הכלליים בארץ ישראל, פ' חורגין, 'העליה השלישית', הדאר, 6.3.1925, 13.3.1925. לתיאור אחר, גדוש אמפטיה ומלא 'צמרמורת ותענוג' לנוכח מראות 'הסמרטוטיאדה הנהדרת' הניבטים ברחוב נלבקי וברחובות המסתעפים ממנו, ראו: אלבר לונדר, היהודי הנודד הגיע: עיתונאי צרפתי בעקבות היהודים, בנימינה תשס"ח, עמ' 111–132.

הכנסת בתל-אביב. כ-17,000 אלף מכ-25,000 תושבי העיר הלכו לשמוע את תפילת 'כל נדרי', התברך.⁹³ בעובדה שאותם חלוצים נשאו על שכמיהם בחוצות העיר אותו ואת ביאליק, כשהם מפזזים ושרים, בימי החג האחרים שבהם שהה בתל-אביב, לא טרח וייצמן לשתף את קהלו היהודי-האמריקני.⁹⁴ ואולם, עובדה זו לימדה אותו, יותר מכל כינוי גנאי שהוא על רחובות יהודיים בוורשה, מה טיבו של החיבור הבלתי אמצעי והאורגני בין גישתה של ההנהגה הפוליטית-התרבותית של התנועה הציונית לבין הקהל שבו שמה את מבטחה שיוציא את חזונו המשותף מן הכוח אל הפועל בחיי המעשה. ודוק, עליהם, ולא על 'אחרים' מנלבקי ומדז'יקה ודומיהן.

שלושה שבועות לאחר נאומו של וייצמן בקרנגי הול, רקד הרחק משם יהודי אחר ודמעו מהתרגשות יהודים אחרים. ביי"א באדר, 7 במרס 1925, יצאו מוורשה 600 יהודים בדרכם לארץ ישראל. כ-25,000 איש נקבצו לתחנת הרכבת בעיר. 'בשעת הפרדה נראו מחוות מרעיש ללב שעשו רושם חזק על כל הקהל הרב', דיווח העיתון הוורשאי 'היום', והמשיך: 'יהודי אחד, סוחר מרחוב נלבקי, נסע עם כל בני ביתו לארץ ישראל... פתאום התחיל היהודי הזה לצאת במחולות מרוב שמחה. המחזה הזה הביא לידי דמעות את כל האנשים והנשים אשר ראו את היהודי המרקד מאושר'.⁹⁵ אותו יהודי, אם יש צורך להאיר, לא רקד בגלל הרווח המצפה לו בארץ ישראל ולא משום כך הזילו הצופים בו דמעות התרגשות.

1. סיכום

ב-16 באוגוסט 1903 עצר בנימין זאב הרצל עצירת בנינים בוויילנה שבליטא, בדרכו מרוסיה הצארית, שבה נועד עם צמרת השלטון הרוסי בעקבות הפוגרום בקשינוב, אל הקונגרס הציוני השישי, הוא 'קונגרס אוגנדה', שהתקיים בבזל. זה היה ל'מפגש המיידר הראשון' שלו עם יהדות מזרח אירופה. 'יום אתמול', רשם הרצל למחרת ביומנו, 'יישאר חרות בזכרוני'. וכדי להסיר ספק, הוסיף: 'אין זו מליצה הנאמרת אחרי נשף'.⁹⁶ אחד האירועים הפחות ידועים שעברו על הרצל במהלך היום שבו שהה באזור הוא הביקור החטוף שערך על פי בקשתו בשניפישוק, פרבר של וילנה. הרצל פגש שם נפח יהודי וביקר בנגריה ובבית מלאכה לסריגת גרביים, נכנס לחנויות קטנות לצורכי נייר וראה את היהודים הפשוטים בדלותם ובסבלם. 'הרצל היה מזועזע עד כדי כך, שלא יכול עוד לעצור את עיניו מדמעות. וכן נתרגש מאוד, כשיהודי עני החזיר לידו בתודה את המטבע שנתן לו: הוא רוצה רק לראות את הרצל'.⁹⁷

93 מכתב וייצמן למרשל, 8.11.1924, אגרות וייצמן (לעיל, הערה 30), 12, עמ' 246-247; Address of Weizmann (לעיל, הערה 91); וייצמן (לעיל, הערה 7), עמ' 298.

94 'ד'ר וייצמן בארץ ישראל', העולם, 10.10.1924.

95 'וורשה: עליית שיירה גדולה בת 600 איש לא"י', היום, 9.3.1925.

96 תיאודור הרצל, עניין היהודים: ספרי יומן, 17.8.1903, ג: 1902-1904, ירושלים תשס"א, עמ' 212-213; שלמה אבינרי, הרצל, ירושלים תשס"ח, עמ' 199 (מכאן הציטוט הראשון).

97 אלכס בין, הרצל: ביוגרפיה, ירושלים תשמ"ג, עמ' 363-364; אהרן וירשופ, 'הרצל בוויילנה

כעבור עשרים וארבע שנים, ערב הקונגרס הציוני ה־ט"ו בשנת 1927, אמר נשיא ההסתדרות הציונית חיים וייצמן בראיון עיתונאי, כי המתאוננים על המצב הכלכלי ביישוב 'אינם רוצים להבין, שאם לארץ ישראל בא יהודי משניפישוק ומתחיל לעשות שם כפתורים גרוועים, אין הממשלה האנגלית צריכה לחוקק חוקי מכס מיוחדים בשביל הכפתורים השניפישוקיים'.⁹⁸ שתי האפיוזדות המקריות הללו שנקשרו בשמה של שניפישוק, שבעת שאמר וייצמן את דבריו הייתה חלק מפולין, היו בעלות משקל זניח מבחינה היסטורית. ואולם, בהקשרה של הסוגיה שהוצגה כאן, מחדדות האפיוזדות הללו תהיות הנובעות מדיוננו על מנהיגותו של וייצמן בפתח ימי העלייה הרביעית וראוי שיזכו לעיון מחקרי מקיף. ראשית, מהו מקור הניכור והאנטגוניזם שהרחיקו את האישייות הפוליטית החשובה ביותר בציונות בתקופה שבין מלחמות העולם ממגע בלתי אמצעי עם אורחות החיים ועם הפרנסות שאפיינו חלק נכבד מן העם היהודי, ומה היו השלכותיו על הדרכים והקצב של בניין הארץ ועל הצלת יהודים טרם השואה? שנית, מדוע נמנע וייצמן לכל אורך תקופה זו מלנסוע לפולין, המאגר האנושי העיקרי של הציונות בתקופת כהונתו? מה שברור הוא כי בזירה הציונית נמצא מי שהקפיד לצרף לאורך ימים את שניפישוק לצד גלבקי כשני דימויים המטילים צל כבד ועכור על התורה הציונית מבית מדרשו של וייצמן.

בנוסף לוויכוחים שהתעוררו בעטיים של הדימויים הנזכרים, על מטענם הרעיוני, התרבותי והפוליטי, בקונגרסים הציוניים ב־1925 וב־1927, וכן למחלוקות הפנימיות שהם עוררו בציונות הפולנית לזרמיה,⁹⁹ בלטה בביקורת זו התנועה הרביזיוניסטית. האמרות הללו הפכו בפיה לקרדום ואישיה נופפו בו שוב ושוב מעל ראשי וייצמן, חסידי ומורשתם בלעג ובכאב מר.¹⁰⁰ כך, למשל, כתב מנחם בגין, מפקד האצ"ל, בכרוז שפורסם באפריל 1944: 'במשך חמש שנות המלחמה (=מלחמת העולם השנייה), שנות החיסול של העם העברי, עסקו "השומרים" (=השומר הצעיר) האלה, מתוך שקט אולימפי, במסחר ובספרות. האכפת להם אם מושמדים התנוונים בגלבקי והסוחרים בוילנא?¹⁰¹ האשמה שהטיחו הריוזיוניסטים ביחס לסדר העדיפויות שנקטו וייצמן ותנועת העבודה בסוגיית העלייה, הנושאת מידה של אחראיות להשמדת יהדות פולין, נשמעה הן זמן רב לפני השואה, הן במהלכה הן לאחריה, והפכה

(מזכרונותיו של עד ראייה), אתר איגוד יוצאי וילנה והסביבה בישראל (vilna.co.il); יהודה ליב איינעם, 'ווילנא', הצפירה, 20.8.1903; ישראל קלוזנר, 'התנועה הציונית בליטא, 1897-1914', יהדות ליטא, בעריכת נתן גורן ואחרים, תל-אביב תש"ך, א, עמ' 515-516.

98 'שיחה עם הד"ר וייצמן', הצפון, 5.8.1927. ביטאונה הארצישראלית של התנועה הרביזיוניסטית, צייטט מתוך דברי וייצמן לעיתון הריגאיי-היהודי ביידיש 'פרימורגן'.

99 ראו, למשל: גלעדי (לעיל, הערה 4), עמ' 166-170; מנדלסון (לעיל, הערה 10), עמ' 239-243.

100 ראו, למשל: זאב ז'בוטינסקי, 'שורש הכשלון - בהנהלה', נאום בקונגרס הציוני ה־ט"ו, נאומים: 1927-1940, ירושלים תשי"ח, עמ' 20; י' נץ, 'ברוכים הבאים!', המשקיף, 31 במארס 1939; אב"א אחימאיר, 'אויביה של תל-אביב', חרות, 23.3.1960; יוסף נדבה, 'ה"ימין" בצבת ה"הגמוניה הפועלית"', נתיב, 1 (פברואר 1988), עמ' 61; יוחנן בדר, דרכי לציון: אוטוביוגרפיה, 1948-1901, ירושלים תשנ"ט, עמ' 131-132; אריה קוצר, מרבד אדום, תל-אביב [חש"ד], עמ' 155.

101 מנחם בגין, 'אנו מאמינים', אפריל 1944, במחתרת: כתבים, תל-אביב תשי"ט, א, עמ' 52.

לתבנית מחשבה ולמטבע לשון אף שבסיסה העובדתית קלוש ותלוש מהקשרו. בה בעת היא מעידה עד כמה נותרו זמינים וצורבים הדימויים הממוקדים ביהודי גלבקי ושניפישוק, שנטבעו בתקופה אחת ובהקשר מסוים, גם בחליפות הזמנים ועם התלקחותם של מאבקים פוליטיים במציאות שונה לחלוטין על עיצוב התודעה, סדר היום הפוליטי והזיכרון הקולקטיבי. כאמור, שתי התהיות שהצבענו עליהן ראויות לבחינה שיטתית, ונסתפק בציון ראשוני של כיוונים אפשריים לניתוחן. לאחר הקונגרס הציוני בשנת 1927 בא וייצמן לביקור נוסף בארץ. בקבלת הפנים שערכה לכבודו עיריית תל-אביב הוא הותקף בין היתר על שאינו פוקד את 'השדרות הרחבות' של העם היהודי בגולה. לכול, כולל וייצמן עצמו, ברור היה שמדובר באי נסיעתו עד אז לפולין, שבה היו 'השדרות הרחבות' הרלוונטיות להגשמת הציונות, ובראש ובראשונה לרובע היהודי בוורשה על רחובותיו המוכתמים. וייצמן השתמט ממענה ענייני והשיב: 'כידוע לכם אני תמיד נע ונד, עובר מארץ לארץ: עכשיו עומד אני לעבור את רומניה, אולי אמריקה, אפריקה ועוד, וכלום תאמרו ששם, בארצות הללו, אין אני בא אל השדרות הרחבות של עמנו? ואז אחז וייצמן, לכאורה, בקרני השור והתפתל: 'אמנם לא היתה לי עוד הזדמנות להיות בפולניה, בזה אולי צדק הנואם האחרון, אבל תבינו שזה בשוגג ולא במזיד, ואולי בשנה זו או הבאה אזדמן גם למזרה אירופה ואכיר אותו [!]. ואת השדרות הרחבות שם'.¹⁰² ה'שוגג' לא תוקן מעולם.

על 'שניפישוק', ובמובלע גם על 'דו'יקה ונלבקי', הגיב וייצמן בביקור נוסף שערך בארץ ישראל ובעיריית תל-אביב, בשנת 1934, בתשובה להצלפת ראש העירייה מאיר דיזנגוף. האחרון הכריז בדברי ברכתו, כי בלבו ובלב חבריו יש טינה כלפי וייצמן, 'שמביט עלינו כעל 'בועזים' וכעל 'שניפישוק'. ד"ר וייצמן מתייחס אלינו לא אגיד בבוז, אבל הוא מבטל אותנו, ובמקום לשמש מנהיג של כל העם, הוא נוהג בתושבי תל-אביב כ'בנים חורגים'. וייצמן הסתפק בתשובה כי אלה הם 'פצעי אוהב'. זו הייתה כנראה 'אהבה' השמורה לתקיפים. בסיום הטקס הוא נכנס כמובן עם ביאליק לבית המשורר שליך בניין העירייה.¹⁰³ אירוע מכריע אחד בקורות הציונות אירע במחצית השנייה של 1924. לופכן היטיב לתארו בגילוי לב מוחלט: 'כיום אין זאת אגדה יותר, היהודים מתדפקים באמת על שערי ארץ ישראל'. לשעה היסטורית אחת נדמה היה לשותפיה של הדרמה ההיסטורית שנפרשה במאמר, כי אמות הסיפים של העם היהודי החלו לזוע והחלום הציוני אינו עוד 'אגדה בדויה'.¹⁰⁴ מנקודת

102 'בוקר נשיא ההסתדרות הציונית העולמית, הד"ר חיים ויצמן, בתל-אביב, ידיעות עיריית תל-אביב, 15.10.1927. בסמיכות מקרים מעניינת שהיא יותר מסמלית, ביקר בוורשה בינואר 1927 וויינדהאם דיס, מזכיר ממשלת המנדט בארץ ישראל לשעבר ואחד היחידים המובהקים של וייצמן ושל הציונות בקרב הפקידות הבריטית. דיס נימק את ביקורו במונחים שאפשר להגדירם כווייצמניסטיים קלסיים: 'זה כבר חפצתי לראות את יהודי פולין. שני נמוקים היו לחפצי זה: ראשית, השתוקקתי לראות קיבוץ יהודי גדול במקומו, ושנית, מתוך שידעתי, מה פעלו ועשו יהודי פולין לבנין א"י... אני רואה את הציונות בתור תנועה שבאה לא רק לבנות את ארץ ישראל, כי אם גם את עם ישראל. ולכן השתוקקתי לראות מה טיבה של הציונות כאן אצלכם, מה השפעתה על ההמונים היהודים'. ראו: 'סיר וויינדהאם דיס בווארשה', הארץ, 16.1.1927.

103 'מסיבת ויצמן בעיריית ת"א', דבר, 22.3.1934.

104 לופכן, 'מפרובלימות העליה', הפועל הצעיר, 29.8.1924.

מבטם של וייצמן, ביאליק ואישים נוספים שעיצבו את התרבות הלאומית העברית, רובם של ההמונים היהודים שנראה היה כי החלו שמים פעמיהם לארץ ישראל לא היו 'מוכשרים' וראויים לכך. לא הם בשביל הארץ ולא הארץ בשבילם.¹⁰⁵ וכך, בשעה שהגיעו לארץ ישראל בסוף 1924 רק כ-6,500 איש מכלל כ-33,000 עולים שהיגרו מפולין לארץ בתקופת העלייה הרביעית, ובשעה שרק מחצית מאותם 6,500 איש הספיקו להגיע ארצה בעת ביקורו של וייצמן,¹⁰⁶ כבר נקבעו ונחתמו בזיכרון הקולקטיבי של התנועה הציונית ושל היישוב היהודי בארץ ישראל דמותה ודימויה של העלייה הרביעית, היא העלייה הפולנית. ההכללה שהוטבעה על עלייה זו עירבה אמת ועיוות יחדיו, אך כפי שציין זאב צחור, להכללה האמורה נודע תפקיד היסטורי ממשי בגיבוש תמונת המצב בעיני בני הדור, ומתוקף זאת היא השפיעה על עיצוב המציאות הארצישראלית.¹⁰⁷

בחשבון נפש ציבורי שערך הפילוסוף מרטין בובר באפריל 1926, בעת שמשבר העלייה הרביעית כבר היה לשיחת היום בציונות, הוא טען כי אסור שהמוסדות האוניברסיטאיים שנפתחו (האוניברסיטה העברית בירושלים והטכניון בחיפה, הראויים לשבח כשלעצמם) ייהפכו לחזיון כול כשמדובר בתרבות יהודית בארץ ישראל. העיקר הוא עבודת התרבות המכוונת לחינוך העם. בובר הביע ספק אם התנועה הציונית השכילה ללמוד מן הבעיות שהציבה בפניה העלייה הרביעית: 'לאיזו אנשים זקוקה ארץ ישראל ואיזו אנשים יש לה? איך אפשר להפוך את אלה שאינם מספיקים לתפקידיה – למספיקים? איך אפשר לו לצבור תושבים להעשות לעם? אם לא יכירו מנהיגי הציונות ודפריה בחובה המוטלת עליהם בהקשר זה, פסק, אזי 'נעמוד בלי כח נרעשים ונבעתים' בפני אכסניית משנה נוחה הנקראת 'בשם 'ציון', שאינה אלא סניף של מלון-הגלות הגדול'. הדבר, ביקש הפילוסוף להעמיד מגדלור נשגב בפני קוראיו, 'עדיין הוא תלוי בנו – אם לאחר מאה שנה' יגידו שהמפעל הציוני הוא רם ונישא, או יתמהו וינודו ראש למעשה המימוש הכוזב ולאיוולתו ויאמרו: 'אכן, דבר כזה אי אפשר היה לו להתקיים'.¹⁰⁸ בכך סימן בובר את הפרספקטיבה ההיסטורית הנחוצה לבחינת מה ששאף להשיג וייצמן, כשאמר את שאמר בגנות תופעת 'דזיקה ונלבקי' בארץ ישראל. חלפו מאז פחות מתשעים שנה. נלבקי, דזיקה ושניפישוק קיימות אולי במידה זו או אחרת בישראל, אבל מבחינתו של העם היהודי ברחבי תבל, הגורם המכריע הוא שהן אינן.

105 זו הייתה מסקנתו ה'מפוכחת' בדיעבד, לרגל משבר העלייה הרביעית, של חבר הסיים הפולני ואחד ממנהיגי הציונות בפולין בין שתי מלחמות העולם, ד"ר יהושע טהון, 'היהדות הפולנית וגורלה', העולם, 23.4.1926.

106 דין וחשבון לקונגרס הי"ד (לעיל, הערה 17), עמ' 234–235.

107 זאב צחור, שורשי הפוליטיקה הישראלית, תל-אביב 1987, עמ' 13.

108 מרטין בובר, 'חשבון הנפש', העולם, 23.4.1926.